

PANAJOT N. BARKA

**LETËRSIA NË MINORITETIN ETNIK GREK
NË SHQIPËRI**

monografi

Gjirokastër, janar, 2005

**Libri u kushtohet profesorëve të nderuar
Ymer Çiraku, Nasho Jorgaqi, Nexhip Gami
Adem Jakllari.**

Ο συγγραφέας του παρόντος βιβλίου, σε ελληνική και αλβανική έκδοχή, είναι καθηγητής στο Τμήμα Ελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο Αργυροκάστρου Αλβανίας. Το βιβλίο χράφηκε για τους φοιτητές του Τμήματος και τους Έλληνες μειονοτικούς και λοιπούς αναχνώστες.

Η έκδοσή του θεωρήθηκε δεδομένη από τη στιγμή που το ελληνικό Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων χορήγησε στο εν λόγω Τμήμα σημαντικό χρηματικό κονδύλιο για την οργάνωση επιστημονικών, πολιτιστικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Για την διαχείρισή του σχηματίστηκε Επιτροπή, αποτελούμενη από καθηγητές του Τμήματος και εκπροσώπους της Ελλάδας στο Γενικό Προξενείο στο Αργυρόκαστρο.

Επί τρεις μήνες η Επιτροπή διαχείρισης των χρημάτων αρνήθηκε να απαντήσει θετικά στο αίτημα για την έκδοση του βιβλίου. Ταυτοχρόνως, χρηματοδότησε την έκδοση τριών άλλων βιβλίων συγγραφέων εκτός τμήματος.

Οι λόγοι: Ο συγγραφέας του παρόντος βιβλίου, καθηγητής στο Τμήμα από την ίδρυσή του, δεν ανήκει στα ιδεολογικά πιστεύω της παράταξης που εκπροσωπούν οι συνάδελφοί του καθηγητές στο Τμήμα.

Επειδή δεν περίμενε διαφορετική αντιμετώπιση από αυτούς που θεωρούν το τμήμα «τσιφλίκι τους», ο συγγραφέας δηλώνει ότι: «Ευχαριστεί θερμά» τους εκπροσώπους της Ελλάδας για την «ισότιμη» μεταχείριση (!!)

Η έκδοση του βιβλίου, στις δύο γλώσσες, έγινε με προσωπική επένδυση και την συμπαράσταση άλλων φορέων που δεν έχουν σχέση με την Ελλάδα,

Τους ευχαριστώ θερμά!

PËRMBAJTJA E LËNDËS

PRATHËNIE E AUTORIT

5

PJESA E PARË

KREU I PARË VËSHTRIM I PËRGJITHSHËM

- Letërsia në Minoritetin Etnik Grek në Shqipëri ,
produkt e një treve të mirëfilltë kulturore 8
- Specifikat e letërsisë në minoritetin grek
dhe metodat e përqasjes 16
- Emërtimi 21
- Periodizimi 25

KREU I DYTË TRASHËGIMIA LETRARE NGA FILLESAT DERI NË VENDOSJEN E KUFIRIT

- Periudha e parë, komunikimi i drejtëpërdrejtë me folklorin 31
- Periudha e dytë, kohëzgjatja e Perandorisë Otomane 34

KREU I TRETË LETËRSIA NË MINORITETIN GREK DERI NË LUFTËN E DYTË BOTËRORE

- Tiparet e letërsisë në minoritet pas vendosjes së kufirit midis shteteve 42

PJESA E DYTË

KREU I KATËRT TIPARET E LETËRSISË SE MINORITETIT ETNIK GREK NË REALITETIN E LUFTËS SË DYTË BOTËRORE

- Letërsia gjatë Luftës së Dytë Botërore 47

KREU I PESTË PARIMET E REALIZMIT SOCIALIST DHE LETËRSIA E MINORITETIT GREK NË SHQIPËRI

- Kushtet historike në realitetin politik të pasluftës 55
- Përvetësimi “in extremis” i parimeve të realizmit socialist 56
- Reflektimi i këtij realiteti në jetën dhe veprimtarinë
shpirtërore të minoritetit grek 59
- Infrastruktura 62
- Kritika 64

-Kontaktet me letërsinë e kombit am	67
-Nga një letërsi njëgjuhëshe në letërsi dygjuhëshe dhe anasjelltas	70
-Lëvrimi vetëm në gjininë e poezisë	75

KREU I PESTË
FAZAT KRYESORE TË LETËRSISË SË
PASLUFTËS, TIPARET DALLUESE, PËRFAQËSUESIT

-Klasifikimi	79
-Letërsia “e burgosur”	80
-Letërsia e angazhuar	91
-Faza e parë	95
-Faza e dytë	105
-Përfaqësues të tjerë të kësaj faze.	115
-Periudha në vazhdim	117

KONKLUZIONE	119
--------------------	-----

BIBLIOGRAFIA	124
---------------------	-----

NË VEND TË PARATHËNIES

Në ndërgjegjen time kulturore–letrare prej shumë kohësh kanë zënë vend shqetësime që lidhen me fenomene-produkt i një bashkëjetese dhe komunikimi intensiv midis faktorëve të ndryshëm etnokulturor në të gjitha kohët dhe format. Të përcaktuara në hapësirë, ato i përkasin trevës më të gjerë të njohur historikisht me emrin Epir. Si veçori produkti ato shfaqen si njehsim përpjekjesh për mbijetesën e identitetit të kësaj treve. Në realitet ato përbëjnë kontribute përcaktuese zhvillimi në shumë drejtime për një rajon më të gjerë. Në këtë këndvështrim historia i rezervoi kësaj treve një rol të veçantë. Ka shumë vende, qytete deri në perandori, që janë përmendur në histori për një moment a periudhë të caktuar dhe më pas u zhytën në stanjacionin historik. Përmendim, p.sh. Athinën, Romën, Konstandinopojën. Ndryshe nga këto, “kjo trevë u rishfaq me shërbimet e veta, madje, me një rol hegjemon në fushën ushtarake, ekonomike e kulturore, në të gjitha momentet që historia kërkoi ndryshime dhe zhvillim”¹, (lashtësi, Bizant, e periudhën më të re).

Në fillim të shekullit XX dhe në vijim, ky rajon përjetonte mbylljen e një cikli të ri kontributesh intelektuale e kulturore, të cilat janë më sa duket të fundit. Kemi këtu parasysh kontributet iluministe e romantike në favor të kombëve shtete, të nisura që nga fundi i shekullit XVIII. Në gjirin e kësaj treve u hodh fara e ideologjisë së re greke që çoi në përgatitjen e revolucionit grek të 1821-shit .Dhe po në këtë trevë, disa dekada më vonë nis kultivimi i ndërgjegjës kombëtare shqiptare.

Fatkeqësisht, sot lavdinë e kësaj treve ne duhet ta shijojmë në shkatërrimet dhe rrenojat mbi të, ndërsa shpesh, për të mos lejuar shtrëmbërimin e vlerave reale të këtij realiteti, na duhet të përballojmë qëndrime në shërbim të politikave e ideologjive të caktuara.

Pjesë e këtij realiteti është edhe minoriteti etnik grek në Shqipëri i krijuar me vendosjen e kufijve më 1913 dhe i njohur si i tillë nga Lidhja e Kombeve më 1921.

¹ Ηπειρος – θεων, ανθρώπων και ηρώων, (Epiri i perëndive, njërëzve dhe heronjve – botim i Ministrisë së Mbrojtjes Kombëtare të Greqisë), Athinë, 2001, fq 11.

Kushtet e reja historike, politiko-sociale dhe ekonomike, kanë lenë vulën e tyre në realitetin e ri të marrëdhënieve ndëretnike në këtë trevë, por mbi të gjitha në proceset që lidhen me realitetin e ruajtjes dhe zhvillimit të identitetit të vet kulturor e etnik. Pavarësisht nga zik-zaket dhe tekat e historisë, komuniteti i minoritetit grek manifestoi vlera të tilla, të cilat, nga njëra anë i shërbyen ruajtjes së identitetit të vet dhe, nga ana tjetër, konsiderohen si vlera të veçanta të kulturës dhe të popullit shqiptar, por edhe atij grek.

Kjo veçori dalluese, është meritë e të dy faktorëve në veprim, i pakicës dhe i shumicës dhe jo aq i politikës. Është vijimësi i trashëgimisë e i kontributit kulturor të gjithëkohshëm të kësaj treve, produkt i një realiteti të njehsuar në shekuj, jo thjesht nga pikëpamja administrative, por me shumë si rezultat i një nënshtrati të përbashkët kulturor.

Nga ky realitet shumëplanësh dhe diakronik, duke bërë kujdes që të shmangen qëndrime në shërbim të interesave politike e ideologjike që kanë shtrembëruar apo mënjanuar vlerat reale të kësaj treve, do të synojmë të përfaqësojmë një element të këtij realiteti, atë të letërsisë. Po ashtu, duke qenë plotësisht të ndërgjegjshëm se vetë ky element, letërsia, përbën një univers më vete, në këtë libër do të mundohemi të paraqesim *letërsinë në minoritetin etnik grek në Shqipëri, në raport me vendin dhe marrëdhëniet specifike që kjo letërsi krijon me atë shqiptare, por edhe greke.*

Ky kendveshtrim nuk përbën aspak mohim të trashëgimisë letrare të këtij komunitetit para se ai të kthehet në minoritet, pavarësisht se kjo trashëgimi përbën pjesë të letërsisë panhelene.

Në këtë kuadër, vëmë re se letërsia në minoritetin grek në Shqipëri përse u përket marrëdhënieve me letërsitë analoge dhe veçanërisht me atë të kombit am, paraqet disa veçori të cilat janë të rralla në letërsi analoge minoritetesh etnike. Këto veçori bëhen më të dukshme sidomos, pas Luftës së Dytë Botërore. Kjo lidhet me faktin e ndërprerjes “hermetike” të kontakteve me letërsinë e kombit am.

Po ashtu konstatohet mungesa e një bibliografie korresponduese mbi veçoritë e kësaj letërsie. Nga ana tjetër vihet re mungesa e studimeve të mirëfillta në lidhje me

të ose ekzistenca e studimeve që preferojnë konfuzionin dhe shtrembërimin e realitetit të saj në shërbim të qëllimeve politike dhe ideologjive të caktuara. Ndërkohë që për një pjesë të mirë të kësaj letërsie, është ende herët për të bërë konkluzione përfundimtare.

Rrjedhimisht, pasqyrimi i veçorive të kësaj letërsie sigurohet, përpos të tjerash, ne menduam ta realizojmë nëpërmjet njohjës së përjetuar të realitetit të saj. *Është produkt i drejtpërdrejtë i “unit” të studiuesit në një moment të dhënë.* “Sa më shumë kalon koha dhe shkruaj,- thotë në një nga librat e tij historiani i njohur John Devy,- gjithnjë e më shumë përdor fjalën “unë”. Këtë nuk e bëj jo se më pëlqen vetja, por e bëj që të mbroj lexuesin tim, të kuptojë se, atë që them në studimin tim, është ajo që unë besoj në çastin e dhënë dhe këtë e bëj me sinqeritet dhe ndersmeri”. Kjo mënyrë të arsyetuar fiton gjithnjë e më shumë terren në *studimet filologjike dhe konsiderohet objektive në kuadrin diversitetit e të pluralizmit të mendimit.* Ndaj dhe mënyra biomatike e vlerësimit të kësaj letërsie në librin që u japin në dorë lexuesve tanë, siguron epërsinë për të shprehur një vlerësim apo gjykim nga ky pozicion.

PJESA E PARË

KREU I PARË

VËSHTRIM I PËRGJITHSHËM

1.1 Letërsia në Minoritetin Etnik Grek në Shqipëri, produkt i mirëfilltë i një treve kulturore

Letërsia në Minoritetin Etnik Grek në Shqipëri përbën objektin e këtij libri. Ajo do të trajtohet në një veshtrim sociologjik dhe historiografik të tipareve specifike të kësaj letërsie. Nga ana e tyre këto veçori janë të përcaktuara nga fakti se krijuesit dhe bartësit e saj etnikisht i përkasin kombit grek dhe politikisht shtetit shqiptar dhe se faktorët historikë, gjeopolitikë e social kanë vëluar identitetin e saj si produkt i një treve kulturore.

Ndër faktorët që përcaktojnë këtë status mund të përmendim:

Së pari: Komuniteti i kësaj treve duke qënë se etnikisht i përket kombit grek, si vazhdimësi organike e tij dhe politikisht i përket shtetit shqiptar, shfaq në raport me situatat historiko-politike tiparet dalluese të një minoriteti etnik. “Për qëllime studimi një minoritet etnik, fetar, ose linguistik, thuhet në përcaktimin për minoritetet etnike të Komisionit Evropian për Demokraci dhe Paqe, është një grup, i cili numerikisht është më i vogël nga pjesa tjetër e popullsisë së shtetit të cilit i përket dhe që zotëron karakteristikat kulturore, fizike ose historike, fe ose një gjuhë të ndryshme nga ajo e pjesës tjetër të popullsisë”¹.

¹ Komisioni Evropian për Demokraci e Paqe, projekti i instrumentit juridik për mbrojtjen e minoriteteve, datë 08.02.1991

Në këtë kendveshtrim minoriteti etnik grek në Shqipëri, nga njëra anë, është trashëgimtar dhe bartës i elementeve përcaktuese të identitetit etnik të një populli (të popullit grek-histori të njëjtë, kulturë homogjene, gjuhë dhe konstitucion shpirtëror të përbashkët)¹. Në këtë plan, kërkesa dhe përpjekjet e minoritetit për të ruajtur identitetin e vet, si parim përcaktues i marrëdhënieve të çdo minoriteti me shtetin ku bën pjesë, mbeten të pandryshuara.

Nga ana tjetër ky minoritet tregoi se di të pajtohet me tendencën e pashmangshme integruese në shtetin ku bën pjesë, por duke ruajtur dhe zhvilluar identitetin e tij etnokulturor .

Kjo do të thotë se karakteristikat përcaktuese etnokulturore të identitetit të këtij komuniteti, midis tyre edhe letërsia, mund të përcaktohet “në bazë të zhvillimit të tyre konkret në kohë dhe hapësirë, pavarësisht nga gjuha”².

Vetë realiteti historik na lejon të themi se komuniteti i minoritetit grek në Shqipëri në një periudhë të caktuar, pas dhënies së statusit të minoritetit dhe, veçanërisht, në periudhën pas Luftës së Dytë Botërore, e zhvilloi identitetin e vet kulturor me vlera të ndryshme nga ai i kombit am. Dhe kjo ndodhi si një proces objektiv i reflektimit të realitetit të ri politik në shtetin shqiptar. Ndikimet e këtij realiteti të ri politik preken shumë anë të konstitucionit të shpirtëror e kulturor të minoritetit. Ato u reflektuan madje deri edhe gjuha amtare përdorimi i sëcilës u kufizua në fjalorin e përditshëm dhe ushqej nga nga komunikimi i saj me traditën sado të “censuruar”. Mëgjithatë, identiteti kulturor i këtij minoriteti nuk u asimilua dhe as mund të konfondohet më atë të popullit shqiptar. Kjo, përveç të tjerash, lidhet me faktin se komuniteti i minoritetit grek është trashëgimtar i një traditë kulturore të gjatë në kohë, të qëndrueshme dhe aktive.

Kuptohet që edhe produkti letrar i këtij komuniteti u zhvillua në varësi të ngushtë me faktorët socialë, politikë e historikë, që vepruan në identitetin e vet

¹ Shih Fjalor filozofik, njësia “komb-i” dhe përkufizimin në sociologji të “kombit”

² Γιώργος Βελοούδης, Γραμματολογία θεωρία της λογοτεχνίας, (Gramatologjia –teoria e letërsisë), fq.279, Athinë 1994 (Veludhis. J , është autor grek të cilit për një periudhë kohore 25- vjeçare i përkasin 18 botime mbi teorinë e letërsisë në gjermanisht, frëngjisht e greqisht)

kulturor në periudhën e të qenit minoritet brenda shtetit shqiptar. E parë në këtë rrafsh, ajo përbën një veçori që meriton vemendje.

Në këtë plan, po të kemi parasysh vlerësimin e Y. Chevrel se nocionet “letërsi kombëtare”, “kulturë kombëtare” dhe “gjuhë kombëtare”, as ishin e as janë të barasvlefshme¹, mund të themi se letërsia e këtij minoriteti nuk mund të vlerësohet apo të klasifikohet duke u nisur nga kriteri i vetëm i gjuhës. Nuk mund ta konsiderojmë atë letërsi greke, përderisa është shkruar në gjuhën greke, apo letërsi shqiptare, përderisa është shkruar në gjuhën shqipe. Kjo do të na çonte në një konkluzion të gabuar.

Nga këto përsiatje mund të nënvizojmë se vlerat e diferencuara në identitetin kulturor të komunitetit të minoritetit grek, të përfuara nga ndikimi i kushteve sociale, politike, ekonomike e kulturore sidomos të periudhës pas Luftës së Dytë Botërore, sollën diferencime midis prodhimit letrar në Greqi dhe prodhimit letrar në komunitetin e minoritetit grek në Shqipëri. Këto diferencime i dedikohen më shumë metodës së realizmit socialist që ndoqi letërsia në Shqipëri. Gjuha mbeti elementi i përbashkët midis letërsisë së këtij komuniteti dhe letërsisë greke .

Në rastin e marrëdhënieve me letërsinë shqiptare në periudhë e pas Luftës së Dytë Botërore, gjuha mbetet përgjithësisht elementi kryesor dallues midis kësaj letërsie dhe asaj të minoritetit grek. E vërtetë është se anët e tjera që përcaktojnë dallimin e identitetit letrar të këtij minoriteti me tërësinë e letërsisë shqiptare, morën rëndësi të dorës së dytë, pasi hynë në rrjedha konverguese, por siç thamë, nuk u njehsuan.

Të njëjtin arsyetim, por me sens të kundërt, mund të përdorim edhe për atë pjesë të letërsisë së këtij minoriteti të shkruar në gjuhën shqipe. Madje, ky do të ishte një argument më shumë, që e bën më me interes studimin e kësaj letërsie.

Të veçantën në këtë pikë duhet ta kërkojmë te fakti se nuk kemi: përsëritjen e plotë e të qenësishme të fenomenit “gjuhë e njëjtë, letërsi të ndryshme”, siç vënë re përkrahësit e letërsisë së krahasuar për rastet e letërsive anglofone (të SHBA-së,

¹ Y. Chevrel, La littérature comparée, Paris, 1989, fq.20.

Anglisë), frankofone (Francës, Kanadasë, apo Afrikës së Jugut) etj ; as përsëritjen e plotë e të qënësishme të fenomenit të letërsive të njehsuara, edhe pse ato lëvrohen në gjuhë të ndryshme kombëtare, por në kufijtë e një shteti “etnik”. “Ekzistenca në rastin e Zvicrës (e letërsive, shen. i autorit) në katër gjuhë (gjermanisht, frengjisht, italisht, retoromanisht), nuk presupozon detyrimisht ekzistencën e katër letërsive “kombëtare”¹ thekson J. Velludhis; së fundi, as përsëritjen e plotë të fenomenit që “Disa shkrimtarë të kulturave të ndryshme shprehen në “të njëjtën gjuhë”, letërsi të ndryshme-siç thotë Y. Chevrel duke marrë si shembull faktin që “tekat e historisë kanë ndarë me kohë hollandishtfolësit e Vendeve të Ulëta nga ata të Belgjikës, gjermanofonët e Zvicrës gjermanike prej atyre të Austrisë.”²

“Unë në Greqi jam shkrimtar “grekofon” dhe jo shkrimtar “grek”,-thotë prozatori i njohur nga minoriteti grek Telamak Koça. Këtë dallim e kam qoftë nga prejardhja ime si individ, qoftë nga mënyra se si shkruaj letërsi, qoftë nga tematika. Në këtë plan unë ngjaj më shumë si shkrimtar shqiptar sesa si shkrimtar grek. Megjithë dëshirën time të madhe për t’u integruar në letërsinë greke e ndiej se jam shkrimtar në kufi. Kjo do të thotë se është e vështirë të konfrontohet letërsia me gjuhën”³

Një faktor që e bën akoma më evident përcaktimin se kjo letërsi i përket një treve kulturore dhe jo një treve thjesht gjuhësore, përbën folklori i kësaj treve dhe marrëdhëniet e letërsisë së kësaj treve me të. Edhe pse konsiderohet si pjesë e pandarë e folklorit grek, folklori i kësaj treve zotëron karakteristikat e veta dalluese dhe vlera të veçanta dhe të çmueshme. * Gjithashtu, brenda këtyre karakteristikave dalluese do të gjejmë elemente të përbashkëta të folklorit të një rajoni më të gjerë, që shfaqen herë si elemente të një nënshtrati të përbashkët kulturor të këtij rajoni, e herë si mite e motive shtegtuese.

¹ Γιώργος Βελοῦδης, Γραμματολογία θεωρία της λογοτεχνίας, Athinë 1994, fq. 279.

² Yves Chevrel, Letërsia e krahasuar, Tiranë, 2002, fq. 28.

³ T. Koça, Takim midis shkrimtarëve grek dhe të minoritetit grek në Shqipëri, në universitetin e Gjirokastrës, 31.05 . 2004

* Një vend me rendësi zënë legjendat dhe mitet e veçanta të kësaj treve. Ato janë produkt i kushteve social-historike dhe i marrëdhënieve të kësaj treve me rajonin më të gjerë dhe që kanë shërbyer gjithmonë si bazë ideologjike dhe si sitem referimi për sjelljen kolektive të komunitetit të kësaj treve në situata të caktuara.

Si i tillë, folklori dhe në përgjithësi arti popullor, jo vetëm që sherbyen si pikënisje e kësaj letërsie, por edhe e shoqëruan ecjen e saj në të gjitha etapat e zhvillimit. Madje, në çdo moment krize përsa i përket orientimit letrar, si në periudhën e Luftës së Dytë Botërore, apo para dhe pas saj, krijuesit minoritarë grekë, i drejtoheshin folklorit si mënyrë që u garantonte siguri në krijimtarinë e tyre letrare në funksion të identitetit etnik e kulturor.

Të gjitha këto argumente nuk mund të mohojnë, përkundrazi, faktin se letërsia e minoritetit grek (qoftë edhe pjesa e njohur dhe e lejuar zyrtarisht nga sistemi komunist) ka një ecuri historike brenda se cilës krijoi vlera artistike dhe individualitetet e veta letrare të padiskutueshme.

Si e tillë kjo letërsi përbën një kontribut dhe një vlerë përbërëse për të gjithë letërsinë dhe kulturën shqiptare. (Vetëm në aspektin e kornizës ideologjike ajo mund të konsiderohet e barasvlefshme me mbarë letërsinë e angazhuar shqiptare me tipar dallues vetëm gjuhën.)

Njëkohësisht, ajo përbën edhe një vlerë e veçori ndryshe për letërsinë greke. Kjo do të thotë se pikëpamjet e këtij libri, të pasuara sigurisht nga të tjera në të ardhmën, do të kontribuojnë në qartësimin e konfuzionit dhe ekzistencës së mendimeve dhe pikëpamjeve të ndryshme, të paargumentuara dhe të pasistemuara, në lidhje me karakterizimin, terminologjinë, periodizimin e letërsisë së kësaj treve.

Së dyti: Një tregues tjetër që na verteton se Letërsia e Minoritetit Etnik Grek në Shqipëri është produkt i një treve të mirëfilltë kulturore dhe vecorit që ajo shfaq si letërsi kontakti. Kurdoherë që rrjedhat historike i krijuan mundësi komunikimi me letërsinë e kombit am ajo shfaqti tendenca njehsuese me të. Kur asaj iu imponua ndërprerja totale e komunikimit me letërsinë e kombit am dhe u përfaqësua procese njehsuese ideologjike me letërsinë shqiptare, ajo ruajti identitetin e vet. Kështu veti nga ana tjetër e bëjnë atë të dallojë nga fenomene analoge letrare e kulturore. Megjithatë, nuk mund të mos vëm re se në rrjedhat historike kontaktet e saj janë herë të dyanshme e herë të njëanshme. Po ashtu karakteristikë mbetet fakti se kontaktet e njëanshme dallohen se shkojnë në ekstrem.

Raportet e letërsisë së kësaj treve me letërsinë e kombit am kaluan nga stadi i një letërsie të njehsuar, para vendosjes së kufijve; në një letërsi pa asnjë kontakt, - në periudhën pas Luftës së Dytë Botërore; për të kaluar në periudhën e pas viteve 90' të shekullit të kaluar, në stadin e rifitimit të plotë të kontakteve me letërsinë e kombit am, deri në përpjekje për njehsim me të .

Në raport me letërsinë shqiptare këto kontakte kaluan në stadet e mëposhtme. Nga kontaktet natyrore në periudhën para vendosjes së kufijve*, në humbjen pothuaj fare të këtyre kontaktëve në periudhën deri në Luftën e Dytë Botërore. Në periudhën pas Luftës së Dytë Botërore deri në vitet 90 kemi një komunikim intensiv me tendenca njehsuese (pavarësisht nga gjuha) me letërsinë shqiptare. Dhe pas viteve 90 konstatohet tendenca e hapur e letërsisë së minoritetit grek për të humbur kontaktet e drejtpërdrejta me letërsinë shqiptare e për të kaluar sërish në një ekstrem të kundërt, të ngjashëm me atë të periudhës 1912-1939.

Kjo situatë solli një fenomen që rrallë mund të haset në historinë e zhvillimit të fenomeneve kulturore e artistike, veçanërisht, në kushtet e zhvillimeve integruese e globalizuese të shekullit të kaluar dhe në vijim. Kjo për faktin se natyrën e zhvillimit të civilizimit, kulturës, arteve (dhe në këtë kuadër të letërsisë) e përcakton faktori i marrjes dhe i dhënies së informacionit mbi arritjet respektive të traditës së brendshme letrare, **procesi i integritetit** (në kuptimin e respektimit të rregullave “të normës” krijuese) dhe **procesi i diferencimit** (në kuptimin e devijimit nga norma për krijimin e individualitetit, në rrafsh personal apo kombëtar).

I kuptueshëm është në këtë rrafsh zhvillimi i deformuar dhe aspak normal e i natyrshëm i letërsisë në minoritetin grek në Shqipëri.

I njëjti argument duhet përdorur për të kuptuar tendencat e viteve të fundit të letërsisë në minoritetin grek për një komunikim intensiv me letërsinë panhelene.

* Nuk duhet harruar gjithashtu se pikërisht mbi këtë realitet nisi të shkruhej, herë vetëm në gjuhën shqipe e herë si bilinge edhe letërsia shqipe që shoqëroi Rilindjen Kombëtare Shqiptare të autorëve shqiptar nga jugu i sotëm i vendit.

Madje, shfaq tendenca të hapura për integrim ose njehsim në letërsinë panhelene* dhe për shkeputje të kontaktëve me letërsinë shqiptare.

Kuptohet që këto fenomene janë pasojë e hapjes së Shqipërisë ndaj botës dhe i rifitimit të kontaktëve të këtij minoriteti me kombin am. Ato janë në proces zhvillimi dhe si të tilla meritojnë vemendje.

Në një plan më të gjerë ky fenomen lidhet me realitetin e shpërbërjes së sistemeve politike në vendet e Lindjes Evropiane. Si pasojë, në disa vende të ish-blokut të Lindjes si p.sh: në ish-Jugoslavi, ish-B.S, apo procesi i kundërt në ish-Gjermaninë e ndarë, tendencat integruese në letërsitë “kombëtare” kanë karakter njehsues. Por në këto raste, krahasimisht me tendencat e vëna re në frymën e krijesve të minoritetit grek, duhet parë një dallim esencial. “Zhvendosjet” drejt letërsive të tyre kombëtare në vendet e përmendura më lart, apo dhe gjetkë, lidhen në përgjithësi me ndryshimin e hartës politike.

Po ashtu, nën ndikimin e procesëve të përgjithshme integruese e globalizuese, të cilat përbëjnë veçori dalluese të kohës, mund të vihet re një intensifikim në komunikimin e letërsisë në minoritete të ndryshme me ato kombëtare; ta zemë të minoritetit hungarez në rumani me letërsinë kombëtare hungareze. Por ky intensifikim ndodh në kushtet kur komunikimi midis tyre nuk është ndërprerë asnjëherë. Nga ana tjetër nuk vihet re një tendencë shkeputjeje nga komunikimi me letërsinë e shtetit ku bën pjesë ky minoritet. Përkundrazi, pavarësisht nga zhvillimet politike, në mënyrë të natyrshëm kjo letërsi ruan funksionin e ndërmjetësit midis letërsive kombëtare analoge.

Pra, në kushtet e ndryshimëve të kushtëve social politike në Shqipëri, forcat krijuese letrare në minoritetin etnik grek në Shqipëri dhe si pasojë letërsia në këtë minoritet, përse u përket kontakteve me letërsitë analoge, shfaq hapur tendencën e kalimit nga kontakte të njëanshme me letërsinë shqiptare në kontakte të njëanshme, bile me kërkesa njehsuese, me letërsinë greke.

* Në takimin midis shkrimtarëve grek dhe të minoritetit grek në Shqipëri, organizuar nga Departamenti i Gjuhës dhe Letërsisë Greke në Universitetin e Gjirokastrës, kjo tendencë u shtrua si kërkesë e domosdoshme nga shumica e diskutantëve. Bile, siç u theksua atje, u kërkuan mënyra konkrete për arritjen e këtij “integrimi” apo “riintegrimi”.

Në këto rrethana duhet venë re fakti që letërsia shqiptare nuk merr kontaktet me letërsinë greke. Po ashtu në këto kontakte nuk bazohet tek roli ndërmjetës i letërsisë së minoritetit grek. Letërsia shqiptare, përditë e më shumë, kërkon dhe vendos me forma të tjera kontakte të drejtpërdrejta me letërsinë greke. (Këtu kemi parasysh proceset e krijimit dhe jo të përkthimit, pasi siç dihet dygjuhësia në minoritetin grek ka dhenë te përkthyesit minoritarë mundësi përkthimi të veprave të ndryshme të letërsive analoge.)

Kjo problematikë na çon, ndër të tjera, në përfundimin se në periudhën afro 50-vjeçare të diktaturës komuniste, izolimi tërësor i letërsisë së minoritetit grek nga pjesa tjetër e letërsisë kombëtare greke, solli etjen e saj të tanishme për kontakte gjithëpërfshirëse në letërsinë greke, fenomen që shoqërohet me mohimin e kontakteve me letërsinë shqiptare. Solli një kohësisht atrofizimin e letërsisë në minoritetin etnik grek. (Krahasuar me rrjedhat letrare të kohës në spektrin ndërkombëtar, të njëjtat pasoja, pavarësisht nga arritjet, pësoi dhe letërsia shqiptare). Një situatë e tillë solli zvogëlimin e mundësive të letërsisë së minoritetit grek që, në bazë të skemës universale të faktorëve që bashkveprojnë në çdo fenomen komunikimi (dhenës, transmetues, ndërmjetës ose marrës), të fitonte rolin e transmetuesit të dyfishtë midis dy letërsive, asaj greke dhe shqiptare. Ajo nuk arriti ose nuk u lejua të kryej këtë funksion midis letërsive analoge si një proces që “përfshin gjithçka, që kushtëzon dukuritë e kalimit nga një sistem kulturor në tjetrin, që ka të bëjë me mbështetjen materiale ose me veprimtarinë e individit”¹. Në këtë aspekt, ajo humbi aftësinë natyrore për të kontribuar si vlerë e veçantë si për tërësinë e letërsisë shqiptare, ashtu edhe për vetë letërsinë greke.

Së treti Juridikisht ky komunitet etno-kulturor është i njohur si minoritet etnik grek në Shqipëri*. Rrjedhimisht, në kushtet e këtij statusi edhe produkti i tij letrar mund të përcaktohet si *letërsi e minoritetit etnik grek në Shqipëri*. Mendojmë se më mirë i përgjigjet realitetit letrar të këtij komuniteti përcaktimi, *letërsia në minoritetin*

¹ Yves Chevrel, Letërsia e krahasuar, bot, shqip, Tiranë 2002, fq. 71.

* Shqipëria njeh zyrtarisht si minoritete etnike, minoritetin grek, serbomalazez dhe atë maqedonas

etnik grek në Shqipëri. (Arsyet do t'i parashtrojmë në pjesën që do të flasim për emërtimin e kësaj letërsie).

Së katërti : Në historiografinë letrare të të dy vendeve me të cilat letërsia e minoritetit grek ka kontakte, ngjashmëri apo vazhdimësi, nuk ka ndonjë qëndrim të përcaktuar qartë rreth kësaj letërsie, nuk ka një studim shkencor për natyrën dhe zhvillimin e saj. Në Historinë e Letërsisë Shqiptare, botime reciprokisht të Universitetit Shtetëror të Tiranës, 1959 dhe i Akademisë së Shkëncave të RPS të Shqipërisë, 1983, si dhe në botimin shqip të “Historisë së Letërsisë Shqiptare” të Robert Elsie, Tiranë, Pejë, 1997, letërsia e minoritetit grek nuk përmendet as si pjesë e letërsisë shqiptare (si një vlerë e saj) e as si një fenomen letrar që ndodh brenda shtetit shqiptar.

Ndërsa në edicionin e plotë të revistës “Nëntori” nga 1953-1990 dhe të gazetës “Drita” të periudhës 1960-1990, konstatojmë se trajtimi i kësaj letërsie ose nuk ekziston fare, ose është në nivele të përcipta e formale*.

Në mënyrë konfuze, fragmentare e jashtë kriterëve dhe ligjesive estetike të letërsisë dhe artëve, por nën ombrellën e ndikimeve politike e ideologjike, trajtohet kjo letërsi në ato mjete të komunikimit masiv e letrar që dispononte vetë minoriteti në periudhën pas Luftës së Dytë Botërore.

Heshtje apo konfuzion metodologjik, qëndrime sektare dhe denigruese për letërsinë e këtij komuniteti, të shkruar sipas parimeve të realizmit socialist, hasen në literaturën mbi letërsinë në nivele të ndryshme edhe në Greqi.

1. 2 Specifikat e letërsisë në minoritetin grek dhe metodat e përqasjes

* Në revistën “Nëntori” problemi i letërsisë së minoritetit grek në aspektin teorik trajtohet vetëm dy herë. Një herë në vitin 1955, nga Spiro Xhai, (Revista “Nëntori”, nr 10, fq.119-122) dhe një herë nga Pano Çuka në formën e diskutimit në kongresin e Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve të qërshorit të vitit 1984 . (Revista “Nëntori”,nr 6,1984, fq. 222-227). Në gazetën “Drita” nuk gjetëm trajtime teorike të kësaj natyre.

Dy, mendojmë, janë karakteristikat kryesore të letërsisë së minoritetit etnik grek. **Së pari**, *Letërsia në Minoritetin Grek në Shqipëri na shfaqet me një angazhim të veçantë diakronik në funksion të kushteve historike, social-politike e ekonomike që lidhen me këtë trevë dhe rajonin më të gjerë. Së dyti*, si letërsi e një treve të caktuar kulturore na shfaqet në kontakte të vazhdueshme me faktorë të tjerë kulturorë e letrarë homogjenë dhe heterogjenë. Kjo do të thotë se na ofron realitete “që kanë të bëjnë të paktën me dy seri të ndryshme të dhënash”, përqsja e të cilëve na lejon të realizojmë studimin e objektit tonë.

Rrjedhimisht që studimi i kësaj letërsie në cilindo nivel qoftë presupozon një veshtrim krahasues. “Objekti i letërsisë krahasuese,-thekson Van Tieghem, -janë marrëdhëniet binare (binaires) letrare, janë marrëdhëniet reciproke midis dy letërsive kombëtare”¹ Ne nuk duam t’u referohemi këtu pikëpyetjeve të shumta teorike lidhur me pavarësinë dhe efektivitetin e kësaj metode për studimin e letërsisë. Mjaftohemi për këtë me atë që thotë Yves Chevrel se “tani grindjet janë qetësuar, në mos janë kapërcyer fare”². Njëkohësisht i referohemi përkufizimit të kësaj metode të bërë nga Cl. Pichois dhe A. Rousseau që më 1967: “Letërsia e krahasuar është arti metodik, që, nëpërmjet kërkimit të lidhjeve të analogjisë, të afërisë dhe të ndikimit, përqs letërsinë ndaj fushave të tjera të shprehjes ose të njohjes, përqs të dhënat dhe tekstet letrare, të largëta ose jo në kohë dhe në hapësirë, maft që t’u përkasin shumë gjuhëve ose shumë kulturave, të jenë pjesë e së njëjtës traditë, për t’i përshkruar më mirë, për t’i kuptuar e vlerësuar”³

Po ashtu, metoda krahasuese është ajo që na jep modelin si të përçapemi drejt tjetrit për ta kuptuar atë më mirë dhe paralelisht me të edhe veten. Ajo na jep çelësin për të kuptuar se çfarë ndodh kur një ndërgjegje njërëzore ose kolektive, e përfshirë në kulturën e vet, përballet me një fenomen që është shprehje e një kulture tjetër. Ajo “përfshin të gjithë sektorët e marrëdhënieve kulturore globale dhe të faktorëve

¹ Van Tieghem, La littérature comparée, Paris, 1931, fq.174.

² Yves Chevrel, Letërsia e krahasuar, Tiranë, 2002, fq. 12.

³ Cl.Pichois & A. Rousseau, sipas A. Colin, La litterature comparée, Paris, 1983, fq.174.

ndërmjetës të tyre, si dhe marrëdhëniet e letërsisë, – kombëtare e ndërkombëtare, -në një kuadër të gjerë fenomenesh e shfaqjesh jashtëletrare e kulturore”¹.

Kuptohet që kjo metodë, e përdorur në shumë fusha të tjera shkencore, në studimin letërsisë nuk mjaftohet thjesht në grumbullimin e fakteve dhe krahasimin e tyre. Metoda krahasuese në letërsi zë një gamë tepër të gjerë rrafshesh krahasuese e studimi. Pa i përmendur mund t’i përmbledhim në dy kategori kryesore.

Së pari, veçojmë kategorinë e rrafsheve krahasuese të strukturës apo të shtresimit të brendshëm letrar. Për të dhënë idenë e kësaj strukture, huazojmë sistemin e filozofit polak Roman Ingarden², i cili dallon në një vepër letrare pesë shtresa. Shtresa e parë është ajo fonetike me kuptimin e eufonisë e të stilistikës. Mbi të ngrihet shtresa semantike me bazë fjalën dhe produktin kuptimor që buron nga përdorimi i saj sipas rregullave të gjuhës poetike. Shtresa e tretë është ajo “e botës” letrare, e fabulave, e motiveve e sidomos e miteve. Dy shtresat e tjera lidhen me “botën”-kozmosin që krijon dhe paraqet vepra letrare. Në të parën kjo “botë” nuk shprehet medoemos, por është e pranishme. E dyta ose e fundit, është ajo e “vetive metafizike” të veprave të veçanta letrare.

Së dyti, është kategoria e parimeve të përgjithshme të letërsisë, të metodave krijuese, gjinive, llojeve, të sociologjisë e të historiografisë të letërsisë, të natyrës dhe të funksionit të saj etj.

Vemendja jonë do të përqëndrohet kryesisht te kategoria e dytë. Qëllimi, siç thamë, është, që, duke u mbështetur në ligjësitë estetike të funksionit dhe natyrës së letërsisë, të japim një ide sa më të plotë për çështje që lidhen me sociologjinë dhe historiografinë e zhvillimit të letërsisë në minoritetin etnik grek; të trajtohen brenda sistemeve referimi të hapësirës e kohës, elemente të qenësishëm e përcaktues të kësaj letërsie, siç mund të jenë, kushtet historike, politike e shoqërore që e lindën dhe në të cilat u zhvillua kjo letërsi.

¹ Brunel Pièrre, Qu’ est-ce que la littérature comparée?, Paris 1983, fq. 67.

² Roman Ingarden, Das literarische Kunstwerk, Halle, 1931, fq. 168

Po ashtu, me sistem referimi konceptin e Dewey-it (Djouit) mbi ekzistencën në letërsi të marrëdhënieve të përvojës së krijuesit dhe të atij që e përvetëson atë¹, të përqasen: përkatësia etnike e bartësve dhe krijuesve të saj; raportet e marrëdhënieve me letërsinë shqiptare dhe popullin shqiptar në përgjithësi; si dhe marrëdhëniet me letërsinë panhelene etj.

Të para brenda sistemit referues të kohës, karakteristikë e shumë prej këtyre faktorëve mbetet ndryshueshmëria në varësi të ndryshimeve gjeopolitike të trevës, në të cilën kjo letërsi u lind dhe u zhvillua.

Në këtë kuadër, pretendimi për studimin e brendshëm shtresor të letërsisë së një minoriteti në një periudhë gati një shekullore, sado e pakët qoftë kjo prodhimtari letrare, do të kërkonte një punë voluminoze të disa njerëzve dhe për një kohë të gjatë.

Këtë e përforcon fakti se edhe përfaqësuesit më në zë të analizës strukturaliste të veprave letrare, (i shtresimit të brendshëm të tekstit letrar), Jakobson dhe Levi-Strauss, njihen si zbatues praktik të metodës së tyre nëpërmjet analizës së një poezie të vetme, asaj me titull “Les Chats” të Buadelaire-it. Madje edhe në këtë analizë paradigmatiche strukturore qëllimi nuk do të konsiderohej i arrirë në qoftë se autorët nuk do ta vendosnin poezinë në kontekstin social në të cilin ajo u krijua.

Nga ky kendveshtrim, përpjekja jonë në këtë libër hap rrugën për një veshtrim më të gjerë të rrafshëve të shtresimit të brendshëm të teksteve letrare, të një apo të disa autorëve si dhe mundësinë krahasuese të tyre.

Për të arritur qëllimin tonë do të marrim **njëkohësisht parasysh arritjet e sociologjisë së letërsisë**, e cila pranon se “ligjësitë estetike nuk mbështeten tek ligjësitë shoqërore; nuk janë, bile, as pjesë e ligjësive shoqërore. Janë ligjësi shoqërore të një lloji të veçantë, të lidhura ngushtë me ato shoqërore”².

Çelësin për të ecur me siguri drejt këtij qëllimi na e jep përfaqësuesi i shkollës së Pragës J. Mukarofsky i cili thotë se historia e letërsisë “*mund të marrë parasysh*

¹ Monroe G. Beardsley, Aesthetics from Classical Greece to the Present – A short History, Athinë 1989, fq.325

² Rene Wellek – Austin Warren, Theory of literature, Athinë 1980, fq. 123

zhvillimin e strukturës poetike, e cila realizohet nëpërmjet rivendosjes së vazhdueshme të elementeve të saj dhe njëkohësisht në sajë të ndërhyrjeve të jashtme. Faktorët e jashtëm edhe pa qenë vetë bartës zhvillimi, përcaktojnë me saktësi çdo fazë zhvillimi të saj. Nga kjo pikë vështrimi çdo ngjarje letrare shfaqet si rezultante e dy dinamikave:- të dinamikës së brendshme të strukturës dhe të ndërhyrjeve të faktorëve të jashtëm”¹

Nga ana tjetër, sociologjia e letërsisë si degë e studimit të letërsisë dhe jo e sociologjisë së përgjithshme, na ndihmon për të parë në letërsinë e minoritetit pasojat nga zbatimi i parimeve të realizmit socialist, sipas të cilave, “vulneti politik (i klasës në pushtet, shen.i autorit) duhet të përcaktojë ecurinë dhe ndarjen e prodhimit artistik”². Parimet historiko-shoqërore të kësaj metode, (të realizmit socialist) të ngritura mbi kategorinë filozofike të shkak-pasojës, synonin “jo vetëm të kuptonin botën, por edhe ta ndryshonin”³

Mirëpo, metoda e sociologjisë së letërsisë mund të fshehi në vetvete gracka të ndryshme. Të tilla mund të jenë, p.sh: parimet e “sociologjisë empirike”, të cilat në studimin e letërsisë mjaftohen vetëm me faktorët socialë e jashtëletrarë. Ose determinizimi i thjeshtuar i veprës letrare te tre faktorët e jashtëm “race”, “milieu”, “moment”, të H. Tain-it, mund të na shpjegjë në pozitat e parimeve pozitiviste të Auguste Comte (1798-1857) në letërsi, sipas të cilave, ajo duhet të mjaftohet me përshkrimin e pastërt të objekteve empirike dhe të mos synojë të kërkojë vlera shpirtërore.

Duke bërë kujdes për kaprximin e këtyre grackave, theksojmë se sistemin referues diakronik–krahasues e konsiderojmë jo thjesht një çlirim nga postulatet ideologjike për studimin e letërsisë së kësaj treve, por edhe një mundësi për evidentimin e vlerave unikale e të papërsëritshme në rrafshin e fenomeneve letrare*.

¹ Revista “Alternative”, Nr. 80 (Oktober 1971), Përkth. Greqisht

² Monroe G. Beardsley ,Aesthetics from Classical Greece to the Present – A short History , Athinë, 1989, fq.347

³ Po aty, fq. 345.

* Kuptohet që kjo çështje del jashtë objektit të trajtesës sonë, pavarësisht se është e vështirë dhe e pakuptimtë shmangia totale e saj.

I.3 *Emërtimi*

Mendojmë se është e domosdoshme të hedhim në diskutim dhe mendimet e shfaqura në lidhje me përcaktimin e termit emertues të kësaj letërsie.

Edhe për sa i përket emërtimit, nuk ka një qëndrim të unifikuar. Më shumë vihet re një konfuzion, që e ka burimin, mendojmë, te ngarkesat emocionale e politike të shkaktuara nga vetë historia e trevës në të cilën u kultivua kjo letërsi. Të njëjtën gjë duhet ta kërkojmë dhe te mungesa e dëshirës nga ana e autoriteteve përgjegjëse (më shumë se nga veshtrësitë) për të qartësuar statusin historiko-politik e etno- kulturor të minoritetit grek në Shqipëri.

Ky konstatim lidhet më së shumti me qëllimin e sistemit komunist, i cili në emër të ideologjisë së njëriut të ri socialist donte të shndërronte identitetin etno-kulturor të minoritetit etnik grek në një identitet hibrid.*

Konfuzion ekziston edhe në qëndrimet që vijnë nga ana greke, ashtu si në vet minoritetin grek. Përmendim këtu qëndrimet të cilat veshin me doza emocionale e ideologjike nocionet gjeografike dhe identifikojnë me të identitetin etnokulturor të kësaj treve.

Gjithashtu, në gjerësinë e konfuzionit lidhur me termat e përdorura dhe mungesën e një termi të vetëm, me shpjegim të qartë shkencor e përkufizues të kësaj letërsie, mendojmë se duhen marrë në konsideratë edhe një sërë faktorësh të tjerë. Të tillë mund të jenë këndvështrimet e ndryshme për periodizimin e saj, marrëdhëniet e krijuara të kësaj letërsie dhe të bartësve të saj me letërsitë analoge të shtetit ku jeton dhe të kombit am, kultivimi kryesisht i një gjinie letrare etj.

Si pasojë, për të përkufizuar këtë letërsi përdoren terma të tilla si: “Letërsia minoritare”, “Letërsia e minoritetit grek në Shqipëri”, “Letërsia e grekëve të

* Në aspektin formal këtë tendencë mund ta konstatojmë te përpjekja për të hequr nga togfjalëshi “minoritet etnik grek” përcaktuesit e identitetit “etnik” e “grek”, dhe identifikimin e tij thjesht me termin “minoritar”. Pra, të zëvendësonte emërtimin që shprehte drejtpërdrejt e në mënyrë të plotë identitetin etno-kulturor me termin përgjithësues që e nënkuptonte atë.

Shqipërisë”, “Letërsia vorioepirote”, “Letërsia e burgosur”, “Letërsia e pasluftës së minoritetit grek në Shqipëri” etj..

Ne do të propozonim termin “**Letërsia në minoritetin etnik grek në Shqipëri**” Argumentet tona lidhur me këtë emertim do të ishin. Të gjithë pranojmë se letërsia e minoritetit grek përbën një vazhdimësi të trashëgimisë letrare që shkon tutje kufirit kohor të krijimit të shteti shqiptar. Si e tillë, para këtij momenti ajo ishte e njehsuar me letërsinë panhelene. Pas kthimit në minoritet etnik brenda shtetit shqiptar tradita letrare, apo trashëgimia letrare pesoi një devijim ose ndoqi një rrugë tjetër nga ajo e letërsisë kombëtare greke. Këtë produkt letrar që mban vulën e trashëgimisë së trevës së vet (sado të mohuar) dhe të realitetit të ri social-politik në kuadrin e shtetit shqiptar, e njohim si produkt letrar të këtij komuniteti. Këto veçori na çojnë te kerkesat për të shqyrtuar proceset letrare që ndodhin në këtë minoritet si pasojë e ndërveprimit të faktorit traditë në kushtet e reja social-politike. Si i tillë, termi në fjalë na siguron pasqyrimin më të mirë të këtij realiteti si vazhdimësi, apo si fenomene letrare në minoritetin grek që mbajnë vulën e faktorit trashëgimi dhe ndërveprimit të faktorëve të tjerë që e bejnë atë të dallojë si nga letërsia panhelene ashtu edhe nga letërsia shqiptare. Mbajnë gjithashtu vulën se ecuria e saj përcaktohet si vijëmësi e traditës së saj greke

Përsa u përket emërtimëve të tjera, do të kishim këto mendime:

Së pari, termi “Letërsia minoritare”, e përdorur gjerësisht në literaturën në gjuhën shqipe apo dhe greke të periudhës së pas Luftës së Dytë Botërore në Shqipëri, nuk mund të përkufizojë objektin tonë. Kjo për faktin se fjala “minoritare” ka një kuptim të përgjithshëm dhe mund të bejë fjalë për letërsinë e grupeve minoritare në përgjithësi në vend, pavarësisht nga fakti se në Shqipëri me emrin “minoritet” nënkuptohej dhe vazhdon të nënkuptohet vetëm minoriteti grek. Nga ana tjetër, ashtu siç përmendem më lart, përdorimi i termit “minoritet” kishte fituar një funksion politik me qëllim ngushtimin dhe zbehjen kuptimore të identitetit etnik e kulturor të minoritetit grek. Aq më tepër kur përcaktori “grek” kishte fituar ngarkesa kuptimore negative që shkonin nga fyerja deri në sinonim të fjalës “armik”, me pasojë dhe vetë

anëtarët e komunitetit të minoritetit grek në Shqipëri, për të shmangur këtë ngarkesa negative, e quanin veten “minoritarë”, në vend që ta quanin “minoritarë grekë”, ose “grek”.

Së dyti, thamë që trashëgimia, ose tradita letrare e këtij komuniteti shkon në kohë shumë më larg se momenti historik që e shndërroi atë në minoritet brenda shtetit shqiptar. Kjo bën që termi “Letërsia minoritare”, ose “Letërsia e minoritetit grek” nuk mund t’i përgjigjet realiteti historik që lidhet me traditën letrare të këtij minoriteti.

Kjo do të thotë se ky term është përcaktues kur këtij komuniteti me statusin e sotëm të minoritetit etnik, i njihet e drejta dhe autoriteti i trashëguesit të letërsisë së kësaj treve në aspektin diakronik, para 1913, gjë që as ndodhte, as po ndodh e as nënkuptohet. Mund të përdoret gjithashtu për një tematikë të veçantë, kur duam të vëmë p.sh, në dukje tiparet apo veçoritë dalluese të kësaj letërsie në një periudhë të dhenë, krahasur me letërsinë shqiptare apo dhe me atë greke.

Termi “Letërsia e grekëve të Shqipërisë” është përdorur në literaturën përkatëse të minoritetit grek në periudhën pas vitëve 90. Kundërshtimi i këtij termi, nga rrethe të ndryshme letrare e jo letrare, lidhet me reagimet negative që ka shkaktuar herë pas here përdorimi i togëfjalëshit “grekët e Shqipërisë”, për të përcaktuar minoritetin etnik grek në Shqipëri.* Argumentimi lidhet me faktin se një term i tillë përdoret për grekët e Gjermanisë, të SHBA-së, të Australisë etj, që kanë vajtur aty në një kohë relativisht të re, si diasporë dhe përbëjnë një komunitet përgjithësisht të shpërndarë dhe jo funksional. Si rezultat, thonë, nuk mund të përdoret i njëjti formulim dhe për minoritetin grek në Shqipëri, i cili shtrihet në vazhdimësi territoriale me shtetin grek dhe duke përbërë një popullsi autoktone greke.

Shumë i përhapur, sidomos në hapësirat greke, është termi “Letërsia Vorioepirote”. Termi “*Vorioepirot*” (*Epiri i Veriut*) është më së shumti një nocion gjeografik. Ai lidhet me faktin e ndarjes në dy shtete, në fillim të shekullit XX, të

* Ai është përdorur me qëllimin e përfshirjes në këtë komunitet edhe të anëtarëve të tjerë të minoritetit grek që gjendeshin në pjesë të ndryshme të territorit të Shqipërisë, por jashtë zonave homogjene minoritare

territorit të krahinës së njohur historikisht me emrin “Epir”. Në vijim kemi ideologjizimin e politizimin e këtij nocioni gjeografik për të njehsuar në të idenë e “trojeve greke të shkëputura nga trungun am”. Me të njëjtën ngarkesë ai përbën edhe sot një term me përdorim të konsiderueshëm në Greqi edhe në minoritetin grek. Përdorimit fillestar të tij i është shtuar tani edhe përdorimi me kuptimin e përcaktimit të origjinës (pra zëvendoson termin “minoritet etnik grek”), por edhe përdorimi me kuptimin e ri ideologjik “të evidentimit” të patriotizmit. Të njëjtën ecure kuptimore ka ndjekur dhe termi “Letërsia Vorioepirote” .

Mendojmë, se për sa i përket letërsisë, edhe ky term nuk mund ta përfaqësojë atë denjësisht. Kjo, jo për faktin se në rrethe të ndryshme në Shqipëri ky term presupozon pretendime “për bashkimin e Epirit të Veriut me të Jugut” por, së pari, ky term nuk gëzon një status të njohur juridik e zyrtar, që të mund të përfaqësojë ose të shprehë identitetin e komunitetit grek në Shqipëri. Rrjedhimisht, në aspektin zyrtar nuk mund të përdoret as për letërsinë e këtij komuniteti. Aq më tepër, mund të kryejë këtë funksion në aspektin diakronik, d.m. th për të shprehur trashëgiminë ose traditën letrare të periudhës para vendosjes së kufijve. Së dyti, në kufijtë gjeografik të “Epirit të Veriut” sado në Jug të Shqipërisë të vendosen ato, përfshihet dhe një pjesë popullsie shqiptare.

Duke pasur parasysh arsyetimin e deritanishëm, besojmë se mund të interpretohen lehtë pse nuk i përgjigjen realitetit të kësaj letërsie termat “Letërsia e pasluftës e minoritetit grek”, “Letërsia e burgosur” etj. I pari, i cili haset po aq shpesh sa dhe termi letërsia minoritare, mund të përdoret vetëm për letërsinë e një periudhe të caktuar, atë pas Luftës së Dytë Botërore. Termi i dytë, i cili gjen vend në disa antologji të poezisë së minoritetit grek¹, mund të përdoret (me ngarkesën analoge emocionale) për të karakterizuar atë pjesë të ndaluar ose të censuruar të krijesve minoritarë grekë gjatë pushtetit komunist. Në Greqi i njëjti term përdoret edhe me

¹ Shih, Ανθολογία βορειοηπειρώτικης ποίησης, Εξόριστη Ποίηση, (Antologji e poezisë vorioepirotase, poezi e internuar), Janinë 1996.

kuptimin e gjithë letërsisë së minoritetit grek, e cila në periudhën e pasluftës deri në vitet 90, u zhvillua krejtësisht e izoluar nga pjesa tjetër e letërsisë greke.

I. 4 *Periodizimi*

Periodizimi është në fakt elementi bazë i historiografisë së një fenomeni, kuptohet edhe i letërsisë, sesa një element i mirëfilltë i sociologjisë, në rastin tonë i sociologjisë së letërsisë. Por, askush nuk mund të thotë se kjo kategori ashtu si dhe emërtimi, nuk përbëjnë një element ndihmës në funksion të interpretimit të zhvillimit në aspektin sociologjik të letërsisë.

Po ashtu, në të gjithë literaturën teorike mbi periodizimin e letërsisë, çështja trajtohet si një nga problemet më të holla apo të ndërlikuara. Problemi bazë mbetet caktimi i parimeve të periodizimit. Mbi ç’kritere do të përzgjidhen ato? Ekziston në radhë të parë rreziku që buron nga trajtimi i historisë së letërsisë nga pozitat e historisë politike. J. Velludhis¹ i referohet për këtë përfaqësuesit më në zë të kësaj teze George Gottfried Gervinus-t, i cili në parathënien e “Historisë së Letërsisë të shekullit XIX”, shkruar prej tij, thotë: “Nuk kam asnjë lidhje me kritikën estetike të objektit”.

Të njëjtën rrezikshmëri deformuese për kriteret e periodizimit të letërsisë paraqet edhe pozitivizmi. Në anën e kundërt qëndrojnë formalistët dhe strukturalistët. Parimet e tyre të studimit të veprave letrare së brendshmi dhe të zhvillimit të letërsisë mbi këtë bazë, i përshtatet më së shumti zhvillimit në teorinë e llojeve të Darvinit² verën Wellek. Vet Wellek thotë se kriteret që lejojnë të përvijohen tiparet e periudhave letrare “mund të përcaktohen ... duke u nisur vetëm prej kriteresh të kulluara letrare”³

Më i pranueshëm mendojmë se është parimi i Mukarovsky-it, i cili pranon trajtimin historik të letërsisë në një ndërthurje të dyfishtë: si “zhvillim” të

¹ Γιώργος Βελοούδης, Γραμματολογία – θεωρία της λογοτεχνίας, Athinë 1994, fq. 362.

² René Wellek, Concepts of Criticism, New Haven, London, 1963, fq. 121

³ René Wellek, Theory of literature, Athinë, 1980, fq. 67

“strukturave” të brendshme të saj dhe si “krijim”, në raport me realitetin shoqëror “të jashtëm”¹

“Në shkallë kombëtare, mbartja e periodizimeve politike, edhe në rrafshin e jetës letrare, është një tundim i madh, që duket te shumica e historianëve të letërsisë angleze apo franceze”, na thotë Yves Chevrel². Po ky autor na thotë se në Gjermani, për një orientim periodizimi letrar ose kulturor, parapëlqejnë një ngjarje, siç mund të jetë vdekja e Gëtes. Ndërsa në Greqi, Spanjë dhe Vende të Ulëta, na njofton Chevrel, përdoret termi “breza”.

Nga studimi i bërë mbi objektin tonë na rezulton se çdo studiues që i vë vetës si qëllim studimin historiografik e sociologjik të letërsisë në minoritetin grek, përveç sa më sipër, has edhe problema të tjera. Këto probleme rrjedhin nga: Së pari, siç thëksuam edhe më lart, ekziston në përgjithësi një boshllëk shkencor që i tejkalon shumë kufijnjtë e indiferencës. Si rezultat, letërsia e kësaj treve, pavarësisht nga veçoritë dhe identitetin e krijuar, të mos paraqes interes studimi. *Së dyti*. Problem mbetet caktimi i parimeve për të bërë periodizimin i letërsisë në fjalë si dhe kendi i veshtrimit që do të përzgjidhet për këtë qëllim. P sh, cili moment kohor do të mirret si fillim i kësaj letërsie dhe te cilat kritere do të mbeshtetemi për përcaktimin e këtij momenti? Lidhur me këtë, midis larmisë së deritanishme të pikëpamjeve të prejardhura nga autorë me origjinë etnike greke, mbisundon ajo se fillimi është i përbashkët me letërsinë e re greke. Mirëpo, njëkohësisht, nga pala shqiptare mbetet i pandryshuar koncepti i krijuar në kohën e diktaturës komuniste se minoriteti etnik grek u kultivua dhe u zhvillua si një komunitet minoritar pas Luftës së Dytë Botërore. (Sigurisht që ka parasysh karakterin idioritmik që i dha identitetit të këtij minoriteti sistemi komunist.) Rrjedhimisht edhe letërsia e kësaj treve, sipas këtij koncepti filloi të “lulëzojë” pikërisht pas këtij momenti. *Së treti*, këto pikëpamje ndryshojnë ose difertencohen në varësi të zhvillimeve politike ose interesave etnike, apo nacionaliste dhe jo nga kritere objektive letraro-estetike.

¹ Γιώργος Βελοúδης, Γραμματολογία – θεωρία της λογοτεχνίας, Athinë, 1994, fq. 365.

² Yves Chevrel, Letërsia e krahasuar, Tiranë, 2002, fq. 48.

Në parapëlqyem parimin e mbartjes së periodizimeve politike në periodizimin e kësaj letërsie, të gërshetuar me parimin e Mukarovskyit. Njëkohësisht, preferuam edhe termin “breza”, për ato periudha që tiparet dalluese të letërsisë krijohen nga autorë të një moshe ose brezi.

Ndjekja e kësaj rruge lidhet me faktin që, siç theksuam edhe më lart, letërsia e minoritetit grek në Shqipëri u zhvillua si një letërsi e ndikuar nga zhvillimet historike. Nga ana tjetër historiografite e letërsive shqiptare edhe greke me të cilat letërsia e minoritetit grek ka lidhje të drejtpërdrejta ose jo, ndoqën pak a shumë të njëjtat parime.

Siç mund të kuptohet, kjo mënyrë fsheh rrezikun e interpretimit të historisë së letërsisë me syrin e historianit ose rrëniën në pozitat e pozitvizimit apo dhe të empirizmit, por në rastin tonë, mendojmë se mbështetja në të na ndihmon në mënyrë më produktive për një periodizim sa më të saktë.

Megjithatë, ajo që ka më shumë rendësi për historiografinë e letërsisë në lidhje me minoritetin grek në Shqipëri lidhet me fakti që, është vështirë të gjesh një mendim të unifikuar edhe për periodizimin, ashtu si për emërtimin e saj. Ajo që duhet thënë është se këto mendime mund të grupohen në dy qëndrime rëlativisht të kundërta.

Qëndrimi i parë i përket periudhës së diktaturës komuniste dhe ishte pak a shumë i imponuar. Për arsye politikisht të njohura “konkludohej”, pothuaj nga të gjithë studiuesit e atëhershëm, se kjo letërsi lindi gjatë Luftës së Dytë Botërore, emërtohej “Letërsia minoritare” dhe konsiderohej pjesë përbërëse e letërsisë shqiptare e realizmit socialist në gjuhën greke.

*“Letërsia e minoritetit grek në Shqipëri është e re, - shkruan që më 1953 Spiros Kufos ose, kushtet për lindjen e saj u krijuan atëherë kur Partia Komuniste e Shqipërisë ftonte të gjithë popullin pa dallim feje, krahine e ideje, të bashkohej në Frontin Nacionalçlirimtar për të luftuar kundër okupatorëve të huaj fashistë dhe veglave të tyre në vendin tonë”*¹

¹ S.Kufo, gaz “Zeri popullit”, 29 korrik, 1953, f.3.

Spiro Çomora, i pari dhe nga të pakët që trajtoi në letrat shqip problemin e letërsisë së minoritetit grek, thotë te revista “Nëntori”: “..... në të kaluarën s’ kish dhënë shenja jete një letërsi minoritare kjo lindi pikërisht pas çlirimit të Shqipërisë”¹

“Atëherë (në vitet e Luftës së Dytë Botërore, shen.i autorit) pa mohuar ekzistencën e ndonjë tradite, hodhi rrënjët e veta dhe letërsia e vertetë minoritare”² , - thotë Minellas Dalianis, një nga eksponentët e minoritetit që nga koha e luftës deri në ditët tona.

“Letërsia e minoritetit grek në Shqipëri filloi të zhvillohet pas triumfit të luftës Nacionalçlirimtare dhe vendosjes së pushtetit popullor”, - thotë që më 1955 edhe personaliteti tjetër i luftës, por edhe i letrave në minoritetin grek , Spiros Xhas³. Të njëjtën ide shfaq ai edhe shumë vite më vonë: “Letërsia në gjuhën greke, me ndonjë përjashtim të vogël, filloi të shkruhet pas çlirimit. ... Eshtë një vlastar që gjeti truall të përshtatshëm dhe klimë të favorshme vetëm në vitet e pushtetit popullor”⁴

Pa ndonjë vlerë të veçantë artistike dhe pa ndonjë ndikim në opinionin publik dhe traditën më të re letrare, karakterizon letërsinë në lidhje me minoritetin grek të periudhës para Luftës së Dytë Botërore edhe Stavros Dajos dhe thekson se “Lufta Nacionalçlirimtare nuk i solli (minoritetit shen.i autorit) vetëm lirinë, por dhe çlirimin e energjive krijuese...” dhe shton... “.... këto krijime (të luftës, shen. i autorit) shenojnë lindjen e një letërsie të re, asaj të realizmit socialist”⁵.

Qëndrimi i dytë i përket periudhës pas viteve 90. Sipas këtyre qëndrimeve letërsia e minoritetit etnik grek ndahet në dy periudha të mëdha me vijë ndarëse Luftën e Dytë Botërore.

Fillimet e kësaj letërsie, sipas këtyre mendimeve, shkojnë shumë thellë në kohë . Rrënjët i ka te folklori dhe te kënga popullore tradicionale. Nënvizohet ideja se

¹ Spiro Çomora, revista “Nëntori”, 1954 nr. 3, fq. 99.

² M. Daliani, Gaz. «Λογοτεχνικό Λαϊκό Βήμα», maj 1989, f.3.

³ S.Xha, revista “Nëntori”, nr 6, 1955, fq.119.

⁴ S. Xha, Gaz. «Λογοτεχνικό Λαϊκό Βήμα», prill 1990, f.5.

⁵ S. Dajo, Gaz. «Λογοτεχνικό Λαϊκό Βήμα», shkurt 1989, f.6

kjo letërsi nuk ka përbërë ndonjë shkollë letrare me vete, por përbën “pjesë të pashkëputur dhe zhvillim natyral të letërsisë panhelene”¹.

Ndërsa në periudhën e pasluftës, e cila zgjat deri në vitet 90, kur minoriteti grek rivendos kontaktet me kombin am, letërsia e minoritetit grek, sipas po këtyre mendimeve, krahasimisht me letërsinë panhelene, reflekton “prapambetje” përsa u përket vlerave artistike dhe është “e ndikuar” nga letërsia shqiptare. Gjatë kësaj periudhe letërsia e minoritetit etnik grek zbatoi të njëjtën platformë estetike me letërsinë shqiptare, atë të realizmit socialist. “Rrjedhimisht, në këtë rast,-thotë prozatori i njohur i periudhës së pas viteve 90, T. Koças,- mund të flasim për letërsi shqiptare në gjuhën greke”²

Duke u bazuar në kritere rigorozisht historiko-politike letërsia e minoritetit etnik grek në Shqipëri zë fill te momenti i vendosjes së kufijve dhe shndërrimit në minoritet etnik grek të asaj pjese të popullsisë me kombësi greke të përfshirë brenda shtetit shqiptar.

Sigurisht që do të bënim gabim në qoftë se do të studjonim fenomenet letraro-kulturore duke u nisur nga një datë historike të motivuar politikisht. Aq më tepër që letërsia e kultivuar nga komuniteti grek brenda shtetit shqiptar, nuk mund të konceptohet si e tillë (në funksion të evidentimit dhe zhvillimit të identitetit etno-kulturor të këtij komuniteti), pa e parë si zhvillim mbi trashëgiminë e vet letrare të periudhës para shndërrimit në minoritet. Vetë realiteti i zhvillimit të kësaj letërsie, qoftë i periudhës 1912-1939, qoftë i asaj 1940-1990, vertetuan domosdoshmerinë e mbeshtetjes mbi këtë traditë, sipas parimit që letërsia e çdo momenti të së tashmës është produkt i arritjeve të traditës mbi të cilat shtohen vlerat e kohës .

Në këtë aspekt, studimi mbi letërsinë që lidhet me trevën kulturore që trashëgohet nga minoriteti i sotëm etnik grek në Shqipëri, merr parasysh faktin

¹ K. Naço “Përshkrim i shkurtër dhe një trajtim i parë teorik i Letërsisë Vorioepirote”, gaz. «Τα νέα της ΟΜΟΝΟΙΑΣ» , e premtë, 02.06.2000, f. 6-8, dhe Foto Qiriazati, “Një veshtrim mbi Letërsinë Vorioepirote”, Rev. «Νέα εστία», Athinë, 25.12.1994, f.125-132

² T. Koças, diskutim në simpoziumin e Lidhjes së Shkrimtarëve të Greqisë , 14.12.2000.

se letërsia e këtij minoriteti përbën një vijimësi e ngritur mbi këtë trashëgimi. Nga ana tjetër, duke u nisur nga fakti se kjo trashëgimi letrare është pjesë përbërese e trashëgimisë letrare kombëtare greke, studimi i prodhimit letrar në komunitetin e minoritetit grek fiton rendësi për ta parë atë si një devijim nga tradita e përbashkët për shkak të kushteve historiko-politike dhe së dyti, për të parë vlerat që sjell si e tillë letërsisë kombëtare greke, por edhe letërsisë shqiptare.

Duke u bazuar në kriteret e mësipërme dhe duke marrë si pika referimi kontaktet me letërsinë komunikuese me të (greke apo shqiptare), letërsinë në minoritetin etnik grek në Shqipëri mund ta periodizojmë në këtë mënyrë :

Në një periudhë të parë mund të përfshihet etapa e komunikimit të drejtpërdrejtë të letërsisë me krijimtarinë letrare të traditës popullore.

Periudha e dytë në kuadrin e kësaj trashëgimie, përkon me pushtimin e gjatë otoman deri në lindjen e shtetit të pavarur shqiptar dhe vendosjen e kufirit midis Shqipërisë dhe Greqisë.

Periudha e mëvonshme është ajo nga formimi i shtetit shqiptar deri në Luftën e Dytë Botërore.

Karakteristikë e kësaj periudhe është zhvillimi i letërsisë me statusin e të qenit minoritet etnik brenda shtetit shqiptar së bashku me pasojat që e shoqëruan procesin drejt këtij statusi në të gjitha drejtimet. Kjo letërsi vazhdon të ruajë kontaktet me letërsinë e kombit am. Madje, zhvillohet, më së shumti, jashtë kufijve gjeografikë të shtetit shqiptar. Ndërsa kontaktet me letërsinë shqiptare janë të vakëta, aq sa nuk mund të merren parasysh.

Periudha që pason është ajo e realizmit socialist. Komunikimet me letërsinë kombëtare greke janë inekzistente, me përjashtim të rasteve të rralla dhe atyre të ndërmjetme. Ndikimet nga letërsia shqiptare janë të shumta. Këto ndikime janë më shumë pasojë e metodës krijuese të përshkruar thellësisht nga ideologjia komuniste. Kjo letërsi zhvillohet kryesisht si poezi. Nga një letërsi e shkruar në gjuhën greke në

fillimet e saj, kthehet në një letërsi bilinge ku elementi shqip, sidomos në fund të viteve 70' –fillim të viteve 80-të, bëhet mbisundues.

KREU I DYTË

Trashegimia letrare, nga fillesat deri në vendosjen e kufirit

2.1 Periudha e parë, komunikimi i drejtpërdrejtë me folklorin.

Pra, flasim për një periudhë kur akoma nuk ka një diferencim të qartë midis letërsisë së kultivuar dhe asaj popullore. Në fakt nëpër një etapë të tillë foshnjore ka kaluar e gjithë letërsia, qoftë ose jo kombëtare, qoftë ose jo e një treve të caktuar. Për trevën kulturore që lidhet me minoritetin grek dhe letërsinë që u kultivua në të, duhet të vemë re një veçori dalluese. Kjo trevë është padyshim trashëgimtare e asaj kulture të lashtë me të cilën mburet jo vetëm Greqia, por mbarë njërëzimi. Me këtë trevë lidhet Orakulli i parë i botës së lashtë helene, ai i Dhodhonit dhe disa orakuj të tjerë.*

* Orakulli i Dhodhonit përbën rastin unikal të botës së lashtë greke të ngritjes së një qyteti për shkak të egzistencës së një objekt kulturi. U themelua në mesin e periudhës helenistike (2100 – 1600 para Krishtit). Egzistojnë dy variante mitesh për themelimin e tij. Sipas Herodotit që e vizitoi Orakullin, themelimi lidhet me një pellumbeshë. Dikur kishin ikur nga Tebat Egjyptiane dy pellumbesha të zëza. Njëra vajti në Libi dhe tjetra arriti në Greqi dhe u ul në degën e një lisi në Dhodhoni dhe tha me zë njëriu se atje duhet themeluar një orakull. Dy shekuj pas Herodotit mitet lidhur me themelimin e Orakullit të Dhodhonit kishin mënjeluar elementin egjyptian të prejardhjes. Njëri nga variantet e rinj me origjinë nga Thesalia, thotë se Ellos-i udhëheqësi mitik i fisit Sellos, u përpoq dikur të priste lirin e shenjtë të Dhodhonit, por e ndaloi me një zë njëriu një pëllumb që kishte ndërtuar aty follenë e tij. Pas kësaj Ellos-i u bë interpreti i parë i Orakullit.

Periudhën e artë e arrin në fundin e shek IV para Krishtit. U përfshi ndoshta në politikën e panhelenizmit që ndoqi Aleksandri i Madhë. Ndërtimet arkitekturore u zgjeruan edhe nën mbretërinë e Piros. Zbehja e tij evidentohet me invazionet Etolike (219 para Krishtit) Degradimi i tij do të arrijë kulmin gjatë invazionit romak . Orakulli do të vazhdojë të funksionojë deri në mesin e shekullit të katërt pas Krishtit.

Dhdodhoni përbën djepin e helenizmit edhe përsa i përket emrit që morren të gjitha fiset që banuan greqinë dhe i përkasin sot kombit grek. Aristoteli karakterizonte këtë rajon si **Αρχαία Ελλάδα**. (Greqi e Lashtë) Ai sqaron se këtu banonin **οι Σελλοί** dhe **οι Γραικοί** tani Helenet (greket) **Σελλοί**-të janë, sipas njërit prej variantëve, themeluesit e Orakullit të Dhodhonit. Ata e flisnin emrin e tyre me një mënyrë të tillë që –s-ja e fillimit nuk shqiptohej .Dhe ishte pikërisht ky emertim që i dha emrat **Ellas (Ελλάς)** dhe **Helenë (Έλληνες)**. Ndërsa emri **Γραικοί** lidhet me perendeshen **Γαία** të cilën përseri e e gjejmë në Epir . Prej tij doli emri **Γραικοί – Greket**.

Madje me Orakullin e Dhodhonit lidhet më sa duket edhe “shnenjterimi “ i malit të Tomorit nga ana e Bektashinjve, pasi Tomure (Τομυραί) quhesin interpretet e Orakullit të Dhodhonit

Një zhvillim analog lidhet me Orakullin e të Vdekurve në Efirra (Εφόρα) , kryeqendër e Thesprotëve. Po ashtu në Epir ndodhet edhe Hadi (ο Άδης), Lumi Akeron (Αχέρων Ποταμός), që përbënte hyrjen për në Hadin si dhe liqeni Aherusia (Αχερουσία) të cilin përshkonte me varkën e tij Akeronti për të përcjell në Had shpirtat e të vdekurve. Këto vende duket se i ka vizituar edhe vet Homeri pasi gjenden të përshkruara me imtesi në veprën e tij.

Në Epir ndodhej edhe një tjetër orakull i lashtë. Fjala është për orakullin e Apollonit i cili pas invazionit Dorik u përhap në shumë drejtime .

Kjo trevë përbën gjeografinë ku shtrihet toponimia e veprimeve të pjesës më të madhe të heronjve mitologjikë të Greqisë së lashtë. Këtu vepruan heronj helenë, trojanë, perëndi e gjysmë perëndi, luftëtarë të lavdishëm, themelues të fiseve epirotase dhe të një serë qytetesh në rajonin më të gjerë. Kjo botë mitologjike që mishëron në një unitet perënditë, idetë, njërezit dhe natyrën, shërbeu si rezervat i pashtershëm motivesh, arketipesh e temash frymëzimi të përgjithshme për letërsinë dhe artet. **

Nga ana tjetër kultura dhe civilizimi i periudhës klasike në këtë trevë ndikoi në mënyrë krejt të natyrshme në krijimin e një pasurie të papërseritshme folklorike. Është fakt karakteristik se në universin e kulturës popullore të folklorit grek pjesa epirotase përbën vlerën më të çmuar. Në këtë pasuri minoriteti etnik grek është trashëgimtar i një individualiteti të veçantë, veçanërisht në folklorin letrar. Fakti që në pasurinë e vet folklorike ekzistojnë më shumë se katër legjenda të veçanta për gjithë universin e folklorit grek, të cilat kanë një komunikim të drejtpërdrejtë me korpusin e mitologjisë së lashtë*, përbën një tregues të fortë se minoriteti grek në

Një tjetër qendër orakulli në Epir ishte ai i Nimfeut (Νυμφαίων). Ndodhej në Selenicë ku interpretohesin flakët e gazit dhe të serës që digjej vazhdimisht. E njëjta gjë vlen edhe për Orakullin e Hekatis (Ἑκάτης) afër Orikumit. Një shpjegim të ngjashëm mund të japim edhe edhe për origjinën e mitit – legjendës së Kuçedrës së ujit të Bisticës. Elementi i zjarrit që hasim këtu dhe që u përdor për asgjësimin e Kuçedrës, lidhet ndoshta me egzistencën edhe këtu të shtresave të mëdha gazi.

** Në bazë të traditës greke tek Zeusi i Dhodhonit, mbrojtës i Orakullit me të njëjtin emër falej Akili, heroi Homerik. Sipas mitit të Argonautëve Perendesha Athina bashkoi në anijen e tyre Argo një copë dru nga lisi profetik i Dhodhonit gjethet e të cilit jipnin profecinë Atit të Perendive. Këtu presupozohet se vinin akoma dy heronj të të njëjtit cikël mitologjik, Odisea dhe Ainea.

Herkuli kaloi Hadin për të zënë Cerverin dhe duke i kthyer nga një sprovë tjetër pushtoi krahinën ku më vonë u themelua Epidhamnos. Dy nga pasardhësit e tij, Tlipolemos dhe Thesallos u vendosën në Thesproti dhe më vonë udhëhoqën thesprotet në Rodhos dhe Dhodhekanisa.

Neoptolemos i biri i Akilit të farës së Akejve mori robinë Andromakën, gruan e Hektorit dhe nga bashkimi i tyre erdhi në jetë Mollossosi i cili më vonë u bë mbret i Epirit. I së njëjtës rrenjë gjenealogjike i takon nga ana e nënës Aleksandri i Madhë dhe kushuriri i tij Pirua i Epirit i cili mban në fakt emrin e djalit të Akilit.

Po ashtu, pas rrenjës së Trojës, Elenos i biri i Priamit, me cilesitë e tij profetike u bë mbret i Epirit. Madje ai i interpretoi profecinë tek Ainea, i cili, sipas një tradite, bashkë me një grup miqsh trojan themeloi në Kaoni Butrintin.

Të tjerë heronj mitik trojan themelojnë qytete të tjera në Epir duke kontribuar për zhvillimin kulturor të tij, por edhe për të treguar se identiteti i kësaj treve përcaktohet pikërisht nga kryqëzimi i vazhdueshëm i popullive dhe i kulturave të ndryshme. Amfiloku themeloi Amfollohinë e sotme. Elpinori themeloi Orikumin e sotëm, Neptolemos themeloi Bylis-in.

* Fjala është për legjendën «Μονοβίζα», (Monoviza - Gruaja me një gji). Kjo grua me një gji të madhë të hedhur pas supeve del nga deti dhe zotëron një fuqi shaktërruese të paparë. Shkatëron Foiniqin, kryeqytetin e Lidhjes Epirotase dhe një pjesë të madhe të Kaonisë. Përbën në fakt shëmbëllimin e shkatërrimeve të mbretëreshës ilire Teuta. Ushtria e

Shqipëri përbën një trashëgues vital të kësaj kulture¹. Ky argument na vjen në ndihmë për të kuptuar fenomenin e nevojës së herëpashershme të letërsisë së kultivuar të komunitetit të minoritetit të sotëm grek për të gjetur te folklori mbështetjen kryesore për t'u orientuar në udhëkryqet e tij letrare, të cilat ishin pasojë e drejtpërdrejtë e udhëkryqëve historike e politike.

Ndoshta këtu duhet kërkuar arsyeja pse fillimet e veta letërsia e re greke i vendos tek eposi popullor i “Akritëve”, Dhijenis Akritas, shkruar në gjysmën e parë të shekullit XI. Ndodh kështu, për arsye se kjo këngë përbën monumentin e parë të folklorit në gjendje të shkruar. Së dyti, ajo “përfshihet në të njëjtë klimë epike që përshkon në atë periudhë Perëndimin e Lindjen dhe dëshmon për shkëndijat e para të një ndërgjegjeje të re kombëtare”². Madje, herë është trajtuar si roman kalorsiak e herë si epos.

saj thyhet kur vendasit e tërheqin atë në një grykë (Llakostera) dhe e mundin duke sulur mbi të qindra koshere bletesh të egra. (shikojmë ngjashmerinë midis fuqisë së mbinatyrshe të Polifemit me një sy dhe fuqisë shkatëruese tek «Μοβοβίζα», (me një gj). Zgjuarsinë greke me kalin e drunjtë për të thyer rezistencën trojane dhe perdorimi i thumbit të bletëve për të mundur ushtrinë e Monovizës.)

Në një variant tjetër, Monoviza na shfaqet shumë shekuj me vonë. Ajo mban të rrethuar për një kohë të gjatëmonastirin e lashtë në një rrethim të gjatë bërë monastirit të lashtë të Mesopotamit. Në këtë rast përfaqëson Perandorinë Otomane kundër një simboli të krishterimit. Monoviza e braktis rrethimin pasi kujtoi se mbrojtësit e saj ishin të shumtë në numër. (300 murgjer të monastirit kishin nga trekuaj me ngyra të ndryshme dhe nga tre stoli luftarake secili. Një takem e përdornin në mëgjes, një në drekë, një në darkë).

Legjenda e dytë lidhet me Kuçedrën e Bisticës dhe asgjësimin e saj (Dukshëm përdoren mjete që të kujtojnë kalin e drunjtë të Trojës). Mençuria e plakut të urtë (përfshijmë si mençuri greke tek Odisea e mitologjisë) bëri që kuçedra që në këmbim të ujit zënë prej saj donte për çdo të diel nga një vashë të re, të asgjësohej. Plaku ngarkoi një kafshë me lëndë lisi dhe eshkë të ndezur dhe e çoi te strofka e kuçedrës. Kuçedra e lenë pa ushqimin e preferuar, e gëlltiti kafshën me gjithë ngarkesën. Por, pas pak eshka u ndez dhe kuçedra mori flakë. Ftoi Bisticën dhe detin për ta ndihmuar por ndihma nuk iu dha Deti u zëmërua që e quajti “motër” dhe Bistrica nuk mundi. (Kuçedra thërriti Bisticën me emrin “nënë” dhe detin me emrin “motër”). Me shpresë se do të shpëtonte doli nga strofka e vet dhe mori pllajën e malit mbi Delvinë. Filloi të nxirrte gjithë ç’kishte kapërdirë për të shpëtuar, por nuk shpëtoi. Përpjekjen e saj e tregojnë dhe dy rreshtat me pemë që nuk rriten dhe as shumohen në pllajën e malit mbi Delvinë që janë, thonë nga lëndët e lisit që vulli atëherë kuçedra.

Një variant tjetër e lidh këtë legjendë me një përfson konkret, Episkopin Dhonato në Soronia të Delvinës, shekulli V pas.Krishtit. (Ndryshe nga varianti i Bisticës, Episkopi i lëshon për të ngrënë kuçedrës së uritur një top të stërmadhë bërë me dyll blete. Era e mjalit bëri që kuçedra ta fuste masën e dyllit në gojë. Kështu gracka funksionoi. Dhëmbët, arma e fortë e kuçedrës, dolën jashtë përdorimit me pasojë mundësinë e Episkopit Dhonato për ta vvarë atë. Shërbimi i bërë ndaj banorëve u shpërblye nga populli me shenjterimin çpopullor të tij.

Legjenda e fundit lidhe me nusen e mbytur në Skotini affër fshatit Vanistër. Tek shkante sipas zakonisht për të marrë ujë, nusja ngatërroi numrin eshkallëve tek burimi i thellë i Skotinisë dhe rra në të. E gjetën pas disa ditësh tek Mema e Virroi. (Endrra e ujit mblekset me iden e unitetit uxor të nëndheshëm të kësaj treve.)

Ajo që duhet thenë si konglzion është se përveç veçrive që i lidhin këto legjenda me trevën për të cilën flasim dhe me mitologjinë e lashtë greke, shikojmë se ato janë produkt i kushteve social-historike dhe i marrëdhënieve të kësaj treve me rajonin më të gjerë dhe që kanë shërbyer gjithmonë si bazë ideologjike dhe si sitem referimi për sjelljen kolektive të komunitetit të kësaj treve në situata të caktuara.

¹ Παναγιώτης Ν. Μπάρκα, Τα λαογραφικά, Shblu, Tiranë, 2003, fq .175-184.

² Λίνου Πολίτη, Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Athinë, 1993, fq. 3.

Pikënisjen e letërsisë së re greke nga një monument i tillë letrar (në fakt e pretendon edhe folklori, edhe letërsia bizantine) e pranojnë në mënyrë, pothuaj unanime, të gjithë historiografët e letërsisë greke, të huaj e vendas*. Ky fakt përbën ndoshta një veçori për historinë e letërsisë së re greke. Ndërkohë, për fqinjën e saj, letërsinë shqiptare, fillimet vendosen në kohë, pikërisht, në shekullin XV- XVI pas Krishtit.* Edhe në këtë rast mirret parasysh fakti që kufijtë e letërsisë së kultivuar nuk janë diferencuar plotësisht nga folklori.

Kuptohet që, edhe për letërsinë që trashëgon sot minoriteti grek, fillimet lidhen me momentet kur folklori letrar fiton trajtat e një letërsie të kultivuar¹.

E themi këtë se po të vemë re këngët epike që ka trashëguar veçanërisht treva e minoritetit të sotëm grek dhe që janë konsideruar si këngë të ciklit të “Akritëve”, (epika legjendare historike), ato më shumë pasqyrojnë drama të jetës së përditshme, si p.sh , tradhtia bashkëshortore, sesa një ngjarje me përmasat e epikes legjendare. Por mjetet shprehese që përdoren në to janë ato të epikës legjendare dhe të baladave heroike.

2.2 Periudha e dytë, kohëzgjatja e Perandorisë Otomane

Si kohëzgjatje përkon me pushtimin e gjatë otoman deri në lindjen e shtetit të pavarur shqiptar dhe vendosjen e kufirit midis Shqipërisë dhe Greqisë.

Si realitet, letërsia që u kultivua në trevën e sotme të minoritetit etnik, gjatë kësaj periudhe, ndoqi rrugën e përbashkët të letërsisë panhelene. Sqarojmë se në këtë rast flasim për periudhën kur treva e sotme e minoritetit grek në Shqipëri ishte e njehsuar me treven me të gjerë të Epirit. Kjo do të thotë se karakteristikë dalluese e letërsisë së kësaj periudhe është se ajo zhvillohet si pjesë e pandarë e lëvizjes së përgjithshme letrare greke dhe epirotase. Tiparet kryesore të letërsisë së kësaj periudhe, besojmë se janë dy. I pari ka të bëjë me lidhjet e kësaj letërsie me eposin mitologjik dhe i dyti lidhet me kushtet specifike në të cilat ajo u zhvillua. Faktori i

* Të njëjtën gjë pranojnë K.U.Dhimaras, (1948), A. Mirambel (1953), Br. Lavagnini (1955), B. Knos (1962), M. Vitti (1971) etj

* Shih . Robert Elsie, Histori e Letërsisë Shqiptare.

¹ K. Naço, Përshkrim i shkurtër dhe një trajtim i parë teorik i Letërsisë Vorioepirote, Gaz. «Τα νέα της ΟΜΟΝΟΙΑΣ» e premtë, 2.6.2000, f. 6-8,

dytë fiton një rendësi të dorës së parë përsa i përket diferencimit etnik në këtë rajon. Kjo lidhet me faktin se në dhjetëvjeçarët e parë të shekullit XIV, bëhen evidente përpjekjet e fiseve nga Shqipëria e sotme veriore për dëpërtimin dhe vendosjen e hegjemonisë së tyre në pjesën qendrore dhe jugore të Epirit. Këto përpjekje çuan, nga njëra anë, në ashpërsimin e përplasjeve të brendshme për pushtet dhe hegjemoni. Nga ana tjetër në vendosjen e aleancave me faktorë të jashtëm. Madje, e ardhmja historike e Epirit do të përcaktohet serishmi nga Perendimi e Lindja. Dallimi egziston tek fakti se tanimë Perendimi dhe Lindja nuk përbejnë më dy pjesë krishtera. Pikërisht tek ky realitet duhet të kërkojmë natyrën e diferencimit etnik në këtë rajon, që sugurisht ka rol në përcaktimin e natyrës dhe të letërsisë.

Që nga 1330 përplasjet e brendshme për pushtet në Epir, ndezen dritën jeshile për Stefan Dushanin të ringjallë bashkëpunimin me Shqiptarët për të rindërmarrë invazionet e tij në Greqinë e veriut dhe në Epir¹. Serbet do ta zgjasin praninë e tyre në Epir për rreth 30 vjet. Pushteti i tyre do të dobësohet nga kundërshtitë e vendasve, nga pretendimet e latineve, por veçanërisht nga këmbëngulja e fiseve të shqiptarëve nga veriu, dikur aleatë të tyre. Ai që do të pranojë epërsinë e shqiptarëve dhe do t'u dorëzojë krahina të tëra, ishte Simeon Ouresi, i vetshpalluri perandor i grekëve dhe serbeve në Epir e Thesali, vëlla me baba tjetër me Stefan Dushanin dhe nënë greke. Konkretisht, me 1359 Ouresi i dorëzoi Gjini Bua Shpatës krahinën e Ahellout dhe Angjellokastros, ndërsa Artën ia dha PjetërLoshës. Dëshirave të pafundme të shqiptarëve për të shtënë në dorë Janinën dhe pjesët e tjera të Epirit iu kundërvu Thoma Prelljumb, pasardhës i familjës së njohur serbe për aftësitë ushtarake dhe sherbime ndaj Stefan Dushanit dhe njëkohësisht dhëndër i Ouresit. Përplasjet e tij me Shqiptarët zgjatën nga 1367 deri 1384. Prejllubi, sipas «Kronikës së Janinës», e shpetoi qytetin nga pushtimi i shqiptarëve por u bëri atyre shumë të këqija. Por më shumë të këqija u bëri vet grekëve, saqë në Kronikën në fjalë thuhet se

¹ Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθinë 1997, σελ.211- 212

“Ujqërit shqiptarë do t’i bënin qytetit një të keqe më të vogël se luani serb”¹ Po në kuadrin e luftës për të mundur shqiptarët Prejllumbi bëri aleancë me turqit të cilët ishin shfaqurqë para 1380 në Ballkan. Po ashtu premisat për një aleancë me turqit u shtuan nga dëshira e epirotasve për të shmangur hegjemoninë e despotëve latinë. Nga këto përplasje u favorizua në fakt prania turke pa luftë në Epir, që çoi në dorëzimin pa luftë të Janinës. Njëkohësisht çoi në arritjen e një aleance afatgjatë e në rritje të turqëve me shqiptarët që fillon me djalin e Gjin Shpatës, Pavllo dhe që do të pasohet nga djali i Gjin Zenebishtit i cili, më 1418, dorëzoi tek turqit pa luftë Gjirokastrën.

Kuptohet që marrëdhëniet e reja edhe në këtë trevë ndikuan se tëpërmi në ravijëzimin e identitetit etnik, aq më tëpër po të kemi parasysh identifikimin nga ana e Perandorisë Otomane të fesë me përkatësinë etnike. Mëgjithatë, këto lloj ekulibrash nuk do të mbeten përcaktuese në marrëdhëniet ndëretnike në rajonin e Epirit. Kjo ka më shumë vlerë sidomos për atë pjesë të popullsisë banuese shumë kohë para pushtimit otoman.

Ky konstatim ka vlerë po të kemi parasysh rolin që këtij rajoni iu desh të luante në favor të zhvillimeve historike e politike të mëvonshme. Njëkohësisht, bëhet fjalë për faktorë që ndikuan në një hop cilësor letrar si pjesë përbërëse të një ideologjie të caktuar.

Siç dihet nga fundi i shekullit të XVIII dhe gjatë shekullit të XIX Epiri sherbeu si shtrat për lindjen, në fillim, të ideologjisë së Re Greke që çoi në realitetin e revolucionit grek të 1821-shit e disa dekada më pas, të Rilindjës Kombëtare Shqiptare. Fjala është për përpjekjet e njërëzve të letrave të kësaj treve të cilët arritën të shkrijnë në një, idenë e iluminizmit Evropian me nocionin romantik të kombit dhe të jenë themeluesit e ideologjisë së re për vizionin e shtetit të ardhshëm grek nga njëra anë dhe kultivimit të idesë kombëtare shqiptare nga ana tjetër.

¹ Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Ήπειρος, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού Αθηνά, 1997, fq. 214

Ky rol i takoi kësaj treve, për shkak se në të, fenomeni bietnik - multikulturor e multigjuhësor, i njëhsuar siç thamë nën ndikimin e një nënshtrati të përbashkët kulturor, përbënte në çdo kohë faktorin që i siguronte Epirit avantazhin për t'u paraprirë zhvillimëve që do të pasonin në rajonin më të gjerë në të gjitha fushat. Dhe kjo lidhet me faktin se “kudo në botë, atje ku popujt takohen, shikojmë që të shkelqëjnë ata ose ato që rrjedhin nga dy fise (kombe) të ndryshme”¹

Zhvillimet politike që shoqëruan periudhën e Dhespotatit të Epirit, me ndryshimet e vazhdueshme të drejtuesve të tij,- grekë, italianë, serbë e shqiptarë, bënë që mbi nënshtratin e përbashkët kulturor, të njehsohej një strukturë popullsie shumëgjuhësore e multietnike². E njëjta strukturë u trashëgua dhe në periudhën e Perandorisë Otomane. Në trevën që ne trajtojmë, N.Vernikos dhe S. Dhaskallopullu, vënë re se banonte dhe lëvizte “një botë pesëgjuhëshe”³, bashkëjetesa dhe bashkëveprimi i të cilëve do të sjellë medoemos zhvillim e përparim. Të njëjtën faktorë diktuan nevojën e zhvillimit të marrëdhenjëve tregtare me Perendimin, që u shoqërua domosdoshmerisht me shpërfilljen e marrëdhënieve ekonomike që mbështeteshin në shoqëritë tradicionalisht të mbyllura të karakterit të pazarit në Perandorinë Otomane. Po ashtu shthurja politike e Perandorisë Otomane, ndryshimi e ekuilibrave gjeostrategjike në Evropë⁴ dhe ndryshimi i hartës politike në kontinentin e vjetër, impononte si domosdoshmeri historike nisjen e procesit të krijimit të komb-shtetëve edhe në Evropën Juglindore.

¹ Νικόλας Βερνίκος Σοφία Δασκαλαπούλου, Στις απαρχές της νεοελληνικής ιδεολογίας, Αθηνέ,1999, fq 163

² Ηπειρος, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε, Αθηνέ, 1997, fq. 219

³ Νικόλας Βερνίκος Σοφία Δασκαλαπούλου, Στις απαρχές της νεοελληνικής ιδεολογίας, Αθηνέ,1999, fq.22

⁴ Këto ndryshime për Evropën Juglindore zënë fill me marrëveshjen e Karlovivaçit 1699 që shenoi fundin e endrrës së Perandorisë Otomane për shtrirje të metejshme në Evropë. 15 vjet më parë Evropa theu ushtritë turke para portave të Vjenës, duke i lenë dorë të lirë Austrohungarisë të kontrollojë territore të perandorisë Otomane në pjesën veriore, madje dhe qendrore e jugore (Greqi) të Ballkanit. Këto pozita ajo do t'i konsolidojë pas marrëveshjes se Pasaroviçit 1718. Pas 1739 Austria do të sigurojë kufij të përhershëm në Ballkan që do të zgjasin deri më 1878 dhe do të ketë rol në zhvillimet e këtushëm deri më 1914.

Pas 1770 evidentohet edhe prania ruse në Ballkan pas fitores së saj mbi Turqinë dhe sigurimin e daljes në Detin e Zi. Ndërsa më 1797 Bonaparti shpërbën republikën mijëvjeçare të Venedikut dhe ia bashkon atë rajonëve veriore të Italisë duke i siguruar njëkohësisht kufijtë e Perandorisë Otomane në pjesën Jugperendimore të Ballkanit Këto janë dhe periudhat e aleancave të mëdha midis Moskës dhe fuqive perendimore kundër Turqisë, ose bashkëpunojnë më të kur është fjala për të ruajtur statuskwon e sundimëve të tyre në rajon, sidomos në Ballkan. Të gjitha këto zhvillime ndodhin në kohën e dikimeve të revolucionit francez

Në këtë periudhë njërezit e letrave të kësaj treve do të kërkojnë modele të reja organizimi politik ekonomik, shoqëror e kulturor që do t'u korrespondojnë atyre Përendimore. Kjo do të thotë së pari që ata kuptuan nevojën e njohjes se vetes dhe historisë së tyre dhe së dyti kuptuan se sistemet perandorake të organizimit shoqëror e politik po përendonin. Ndaj edhe ata në vend që t'i referoheshin p.sh lavdisë së bizantit apo perandorëve romakë, kultivonin idenë e aspiratave të reja dhe të arqetipeve të rinj heronjsh. Kjo periudhë kulturore arrin kulmin me shtypshkronjën e Voskopojës (1720-1769). Gjatë kësaj periudhe në Epir zhvillohet më tej tradita kulturore e periudhës së Dhespotatit të Epirit dhe Perandorisë Bizantine në përgjithësi. Kjo traditë kërkonte të mbajturit shënim dhe përshkrimin e gjerave të rendësishme në formën e kronikave dhe kodikëve. Ajo çohet më tej sidomos gjatë shekujve XVIII-XIX. Si pasojë dolën në dritë shumë studime historike, kronika, monografi etj, të shkruara me arsytim iluminist e qëllimin romantik. Synonin që duke ndriçuar mendjen të ndihmonin në njohjen diakronike të vetvetës me qëllim ngjizjen e identitetit kombëtar*

* *Më 1710 Meletio Mitro (Μελέτιος Μήτρος) boton "Gjografinë" «Γεωγραφία», një studim historik edhe mbi Epirin por që shenon fillimin e periudhës ku nevoja për të njohur veten në realitetin konkret përmes një veshtrimi diakronik që do të përcaktojë të ardhmën. Kronika Kuvaras (Κουβαράς) i perket periudhës para vitit 1764 dhe përshkruan ngjarjet historike në lidhje me Janinën dhe krahinën e tjera, si Dropullin Gjirokastrën Delvinën, Kronikat e Pogonianisë, e Papingur, e Malçanit.*

Por mbi të gjitha rendësi ka kronika mbi themelimin e Dropullit që gjendet në mbi 10 variante dorëshkrimesh që i përkasin viteve 50' të shekullit 18. U botua nga Pukevil më 1821. Autori, ose autorët, anonim të kësaj kronike, duke e konsideruar si domosdoshmeri të kohës njohjen e historisë së tyre, jo duke u nisur thjesht nga mohimi i saj nga ana e makinës perandorake, por si një mënyrë relevante për t'u orientuar politikisht e etnikisht në të ardhmën, përpiqen të rindertojnë historinë e krahinës së Dropullit nga themelimi dhe themluesit deri në vitin 1456, kohë kur, sipas kronikës edhe kjo krahinë ra nën sundimin otoman.

Sipas kronikës themeluesit e Dropullit janë dy fise athiniote të udhëhequr nga Ifitos dhe Atlas. Pas luftës së Trojës ata debohen nga Athina me akuzën se ndihmuan Thisean në rrëmbimin e Helenës dhe fshehjen e saj në Afidhna. Të debuar bashkë me katërmijë veta, pas peripecish të shumta vendosen në luginën e pabanuar dhe të mbushur me pemë të Drinosit (Emri vjen nga emri i pemëve në luginë, Δρυς). Mbritja daton, sipas kronikës, në mesin e shekullit VI para Krishtit. Vendosja e parë u bë atje ku sot bashkohet lumi i Vjosës me Drinosin. Ifitos themelon Ifitupolin –Tepelena e sotme dhe Atllasi Dhrinoupoli-s. Dy pasardhësit e tyre Zoillo (Ζωϊλος) dhe Homili (Χωμόλη) të prejardhur nga kryqëzimi martësor me pasardhës të fqinjëve verior, themlojnë fortesat e para mbrojtëse. Prej tyre sot trashëgohen dy emra fshattrash, Zhulati dhe Humelica.

Dropulli pas kësaj pesoi dy shkatërrime terrësore. Shkatërimi i parë nisi nga djali i mbreterëshës ilire Teuta, vrasja e të cilit këtu (233 para Krishtit) ndezi mërinë shkatërrimtare të nënës së tij, e cila shkatërroi Foiniqin, Dropullin dhe një pjesë të madhe të Kaonisë

Në këtë plejadë treva që sot lidhet me minoritetin grek në Shqipëri ka një kontribut të vyer. Permendim:

Έχεις στο Νάτσιο στην εφημερίδα τους Νεκτάριο Τέρπο Κοσμά Θεσπρωιτό από το Γεωργουτσάτι

Vasilios Zotos Mollossos (Βασίλειος Ζώτος Μολοσσός) (1837-1912), nga Dhroviani i Delvinës. Shkroi shumë vëllime me studime me titullin e përgjithshëm “*Studime Epirotase*”, (Ηπειρωτικά Μελέτες), të cilat shërbyen si bazë dhe pikë rrefërimi për të gjithë studiuesit e mëvonshëm që u morrën me krahinën e Epirit. Skroi gjithashtu shenime udhëtimi për të gjithë rajonin e Ballkanit, si dhe një fjalor shpjegues me karakter fetar.

Bashkafshatari i tij **Athanasios Petridhis** (Αθανάσιος Πετρίδης) (1830-1914) .Shkroi “*Studime të hollësishme mbi Dhodhonin*, (Επιστασίαι κριτικά περί Δωδώνης), ribotoi “*Kronika e Dhriopidhos*” (Χρονικόν Δρυπίδος) dhe një serë artikujsh të tjerë shkencorë me karakter arkeologjik, historik e kulturor me objekt Epirin.

Po nga Dhroviani ishte dhe **Nikollaos J. Mystaqidhis** (Νικόλαος Γ. Μυστακίδης) (1863-1930) të cilit i takojnë 45 studime të ndryshme me objekt arkeologjinë, historinë, kulturën dhe fenë në Epir.

Themistoklis Bamihis (Θεμιστοκλής Μπαμίχας) (1875-1930), jurist nga Delvina. Politikan, studiues dhe intelektual me kulturë të gjerë. Deputet në parlamentin e Konstantinopojës si përfaqësues i komunitetit grek të prefekturës së Gjirokastrës. Vazhdoi shkrimin e Kodikut të Delvinës të trashëguar nga Konstandinos

Rindertimi i Dropullit u bë pas pushtimit romak nga vet vendasit me ndihmën e Jul Qesarit (v’48 pas Krishtit). Lulëzimi i tij do të vazhdojë të njoh rritje me perandorin Adriano dhe Justinianin. Pas këtij shenohet shkatërrimi i dytë i Dropullit nga fise barbare nga veriu . Më 580 sipas kronikës Dropulli fillon ringirtje e saj për herë të tretë. Rindertimi bëhet nga tre pasardhës të Atlasit. Argjiro-it, Kollorit dhe Hrisodhalit. Të tre bëjnë fortikime mbi njërën nga rrugët që lidhte Egnatien me Nikopolin dhe u japin emrat e tyre. Argjirokastro, emër që ka sot qyteti i Gjirokastrës, Kollorica , toponimi në Jug të Gjirokastrës në të djathtë të rrugës automobilistike dhe Hrysodholi, fshat që ndodhet edhe sot në kufirin e Greqisë me Shqipërinë

Hr. Manaris 1635 e Vasilios Zotos Mollossos¹ Shkrimi i Kodikëve të Delvinës kishte filluar që më 1372, pas sulmit të parë të Turqëve në Delvinë.

Apsaradhes: - Nektarios dhe Theofanis (Οι Αψαράδες- Νεκτάριος dhe Θεοφάνης), linden në fundin e shek XV. Biografia mbi ta përbën dokumendin e parë, më të vjetrin, me karakter filologjik i një shkrimtari kongret. U shkrua në ishullin e Janinës në gjuhë të kultivuar greke dhe përbën një dokument me vlerë të epokës dhe të ngjarjeve në të

Maksimios Pelloponisios (Ο Μάξιμος ο Πελοπόννησος). Përbën njërin nga njërëzitet më të shquar të letrave të shekullit XVII dhe iluministit e vertetë për popullin. Mbriti në Janinë nga Italia më 1609. Vepra e tij ka vlerë të veçantë në fushën arsimore. Maksimios i përket kronika e kryngritjës antiosmane të 1611 në Epir dhe cila u bë shkak që turqit të ndryshonin qëndrimin e tyre ndaj popullsisë vendase.

Hapja e shkollave në gjuhën amtare, shkrimi i librave deri në shtypshkronja organizime të ndryshme antiosmane përbejnë shtratin e begatë për lëvizjen kulturore që do të pasojë në shekujt XVIII-XIX. Përmendim këtu **Nikollaon Sarro** (Νικόλαος Σάρρος) (1617-1697) nga Delvina. Nga të pakët që fitoi titull fisnikërie në Venedik dhe një vend në Këshillin e lartë të Aristokracisë Venedikase dhe me një vend në librin e artë të saj. Është themelues i një shtypshkronjeje në gjuhën greke ku u botuan shumë libra jo vetëm të karakterit fetar por edhe me karakter laik.

Episkopët në Mitropolinë Dhriinopoleos (Δρυινοπόλεως) (Gjirokastër) **Matheos** (1611) i cili u bë frymëzuesi kryesor i kryengritjës së parë antiosmane më 1611 në Epir dhe **Sofianos** (1672-1711) ndoshta nga Poliçani i Pogonit i cili braktisi fronin e episkopit dhe “ngjeshi në brez shpatën” për t’u bërë udhëheqës i lëvizjës kundër përhapjes së islamizmit.

¹ Kodikë të tjerë më rëndësi të veçantë për krahinë janë: Kodiku i kishës së Lindjes së Shenmerisë të Labovës i cili mendohet se filloi të shkruhet në shekullin VI, atëherë që Perandori Justinian ndertoi kishën. Kodiku i kishës së Gjirokastrës u shkrua shumë vonë nga episkopi metsovit Dhositheo 1760-1799 Kodiku tjetër i rëndësisjëm është ai i monastirit të Kamenas që i përket fillimit të shek XIX

Mihalis Jermas (Μιχάλης Γέρμας), nga fshati Jerma i Sarandës. Njihet si piktor dhe ikonograf i fazës së fundit të periudhës post bizantine,

Spiros Stratis, (Σπύρος Στράτης) **Nikollas Stavros** (Νικόλαος Σταύρος dhe **Spiros Rizos** (Σπύρος Ρίζος), janë themeluesit dhe financuesit e “Akademisë së Delvinës” (1737 e në vijim). (Shkolla greke në Delvinë funksiononte para vitit 1537 dhe në Gjirokastër para 1633).

Këtij brezi i perket dhe **Evjenios Vulgaris** (Ευγένιος Βούλγαρης), i cili konsiderohet si njëriu më i ditur i botës së krishterë pas patriarkut ekumenik Grigorit, vrarë nga Osmalinjtë me pushtimin e Konstandinopojës.

Kjo veprimtari e larmishme përbën trashëgimi kulturore me vlera të shumëfishta dhe një themel për letërsinë që do të pasojë, fillësat e së cilës i hasim që në fillim të shekullit të XVII. Na e sjell zeri i largët i **Stavrinos Dhelviniotit-Vestiarit** (Σταυρινός Δελβινιώτης-Βησιτάρης) 1570- 1632, nga Malçani i Sarandës, me 1312 vargjet e tij kushtuar bëmave të Mihail Voivodës (1594-1601) në Vllahi. Titulli i poemës është: “Tregim i bukur për Mihail voibodën, si sundoi në Vllahi, si preu turqit që u gjenden aty, si bëri dhe shumë heroizma, dhe pastaj si e vranë pa luftuar”.

Stavrinos na e thotë vetë se ishte nga Malçani i Delvinës. Po vetë na pohon se nuk dinte shumë “gramë”. (Kjo deklaratë u bë ndoshta për shkak të modestisë së kohës.) Nuk dihet me saktësi sa kohë ka qëndruar në vendlindjen e tij, por, siç pohon studiuesi i tij Kostas Naços, ai duhet të ketë mësuar shkrim e këndim në shkollën e manastirit të Theollogos, në Cerkovicën e sotme, në rrethin e Sarandës¹

Po ashtu nga mënyra e përshkrimit të ngjarjeve dhe “heroizmave” të Mihail Voivodës, rezulton i vertetë pohimi i Stavrinos se ka qenë ndihmësi i Voivodës. Dihet historikisht se Mihail Voivoda sundoi në Vllahi nga 1594-1601. Synimi i tij ishte “çlirimi i Konstandinopojës dhe realizimi i bashkimit të të dy kishave”.

Poema duhet të jetë shkruar pak pas vdekjes së Voivodës, shkurt 1602. Vetë Stavrinos thotë se e ka shkruar brenda dy netëve në kështjellën Bistrisa ku e kishin

¹ Κostas Νατσος, Σταυρινού Βησιτάρη, Αθηνέ, 1997, fq.13-14.

burgusor. Nxitje për të shkruar poemën ose “romanin”, siç e karakterizon Naços¹ bëhet kujdesi karakteristik i periudhës bizantine e pas bizantine, se “ngjarjet e rendësishme duhen shkruar që të mos humbasin”.

Eshtë shkruar në gjuhë popullore, por përdor edhe fjalë nga greqishtja e vjetër. Vargu i përdorur është pesëmbëdhjetërokëshi me rimë.

Poema, edhe pse nuk përmban vlera të spikatura letrare, ka rendësinë e saj si vepër e parë e mirëfilltë letrare në trashgiminë e sotme letrare të minoritetit grek. Po ashtu, ajo përmban vlerat e veta historike për sa i përket informacionit që sjell. Poema duke filluar nga 1668 është ribotuar katër herë.

Nga ana tjetër, është i rendësishëm fakti se virtyti dhe vdekja e një heroi të huaj, si në rastin tonë e M. Voivodës, u bënë burim frymëzimi për një poet që i përket një populli tjetër.

Por, siç vë re, historiografia filologjike për këtë periudhë, nuk mund të flasim për pretendime të mirëfillta letrare dhe ajo që ka më shumë rendësi është se “nuk mund të përfshihen në një traditë me rrezatim shpirtëror për rajonin më të gjerë” Ndër vlerat që vihen re, p.sh për kronikat, janë karakteri edukativ, informacioni që mbartin, si dhe gjuha e përdorur e cila shpesh ka trajtën e gjuhës së folur popullore.

¹Κώστας Νάτσιος, Σταυρινού Βησιτιάρη, Αθηνή, 1997, fq.18.

KREU I TRETË

LETËRSIA NË MINORITETIN GREK DERI NË LUFTËN E DYTË BOTËRORE

III.1 *Tiparet e letërsisë në minoritet pas vendosjes së kufirit midis shteteve*

Vendosja e kufijve dhe krijimi i shtetit shqiptar në fillim të shekullit të kaluar u shoqërua me përfshirjen e Epirit në dy shtete Pjesa e Epirit të Jugut filloi integrimin e natyrshëm me pjesën tjetër të Greqisë. Pjesa Veriore e tij, në të cilën jetonte një pjesë e rendësishme popullsie me etni greke, u përfshi në shtetin shqiptar. Ky realiteti i ri krijoi një përvojë të re historike për komunitetin me etni greke, që u përfshi në të me statusin e minoritetit etnik. Përjetimi prej këtij minoriteti i realitetit të ri historik ndoqi rrugën e vështirë të përpjekjeve të tij për të mos u pajtuar me ndarjen nga pjesa tjetër e kombit të vet; të peripecive nga Luftat Ballkanike e Lufta e Parë Botërore; të ambicjeve të shteteve të fuqishme për të ruajtur supremacinë e tyre në këtë rajon strategjik midis Lindjes dhe Perëndimit; por edhe të peripecive nga përpjekjet për të arritur stabilitetin e brendshëm politik të shtetit të ri e të brishtë shqiptar .

Në këto situata jeta e këtij komuniteti u fut në amulli e stanjacion të përgjithshëm. Zhvillimi i tij ekonomik e aq më tepër zhvillimi kulturor, ishte i paimagjinueshëm. Bashkëjetesa ndëretnike si një karakteristikë dalluese dhe faktor stimulues i përparimit të gjithanshëm nëpër histori, u vu në rrezik serioz. Nga ana

tjetër me kohë kishte filluar tërheqja e infrastrukturës që mbeshteste kulturën greke nga Gjirokastra e qytetet të tjera në këtë pjesë të Epirit drejt Janinës e qytetëve të tjera kufitare Greqisë. Kushtet e krijuara provokuan një emigrim masiv të elementit grek*. Ky emigrim prekte kryesisht elementin e shkolluar e intelektual (e njëkohësisht bartës dhe krijues kryesor i vlerave kulturore), i cili është gjithmonë më i ndjeshëm ndaj trazirave, paqëndrueshmërisë e mungesës së një perspektive të qartë.

Po ashtu është e vertetë se ndryshe nga pesha e rendësishme që zinte në letërsinë shqipe prodhimi letrar shqip në këtë trevë, arritjet e letërsisë greke në Epir nuk sollën ndonjë kontribut me peshë të veçantë në zhvillimet që shoqëruan këtë periudhë historike. Krijuesit letrarë, tanimë përfaqësues të minoritetit grek në Shqipëri, po gjenin strehë në qendrat e mëdha kulturore të Greqisë, siç ishte Athina, Patra, Selaniku etj.

Eshtë fakt se në historinë e letrave të minoritetit grek në Shqipëri nuk mund të përmendim pothuaj asnjë emër me peshë që të ketë krijuar në Shqipëri. Por mund të përmendim shumë të tjerë, të cilët kanë ushtruar veprimtarinë e tyre krijuese në Greqi apo dhe në vende të tjera jashtë saj.

Këtu përsëri ka vend pyetja: Pse krijimtaria e tyre letrare duhet përfshirë brenda kornizave të letërsisë së minoritetit grek? Një përgjigje na jep për këtë prozatori i njohur grek Sotiris Dhimitriu nga fshati Povëll, në kufi me Shqipërinë. “Eshtë e vërtetë se letërsia jonë në Epir nuk krijoi ndonjë shkollë letrare të vetën në letërsinë e përgjithshme greke, por ajo kishte gjithmonë vulën e vetë epirotase...”¹ Duke e parë nga ky këndvështrim krijimtarinë letrare të autorëve nga minoriteti grek, që krijuan larg vendlindjës së tyre, do të vëmë re se ata mbartën në këto krijime gjuhën e folur të trevës së tyre, toponomastikën, florën dhe faunën e saj. Tematika e veprave të tyre lidhet drejtpërdrejt me problematikën e vendlindjes. Përsonazhet

* Në bazë të statistikave të kohës rezultojnë që 70 përqind e emigracionit nga Dropulli i takon periudhës 1920-1938. Në SHBA emigruan në këtë periudhë 4.000 veta. Nga fshati Bularat më 1939 numëroheshin në kurbet 500 veta, nga Dervicani 410 veta, nga Sopiku 200, nga Policani 280, nga Goranxia 110. Më 1936 në fshatin Sotirë kishin mbetur vetëm 20 burra ndërsa 216 të tjerë ishin në mërgim.

¹ S. Dhimitriu, nga diskutimi në takim të midis krijuesve grek nga të dy anët e kufirit në universitetin e Gjirokastrës, 31.05.2004.

dhe heronjtë e tyre kanë mentalitetin, veshjen dhe temperamentin e njerëzve të vendlindjes.

Po përmendim disa nga këta përfaqësues.

Katina Papa¹ (1903-1959). U lind në Janicat të Sarandës, studioi për filologji në Athinë dhe psikologji-pedagogji në Austri.

Katina Papa përbën pa dyshim arritjen më të vyer midis njerëzve të letrave të kësaj treve të viteve 30, me jehonë pangreke dhe e përkthyer në disa gjuhë të huaj. Shkroi në prozë, poezi dhe dramaturgji, artikuj kritik, ese estetike dhe filozofike mbi letërsinë greke. Më 1936 përmbledhja e saj me tregime “Στη σκαμιά από κάτω” (“Nën hijen e manit”) fiton çmimin e Akademisë së Greqisë. Në trashëgiminë e saj letrare gjejmë akoma një vëllim tjetër me tregime, “Αν άλλαζαν όλα” (“Po të ndryshonin të gjitha”), 1959, romanin “Σ’ ένα γυμνάσιο θηλέων” 1959 (“Në një gjimnaz femëror”), dramën “Ο ζένος” (“I huaji”).

Tasos Vidhuris (1888-1967). U lind në Dhrovjan të Delvinës dhe vdiq në Patra ku punoi si pedagog në universitetin e këtushëm. Studioi dhe njohu letërsinë franceze dhe u bë një përkthyes i denjë i saj. Shkruan poezi e prozë. Poezitë i përmbledhi nën titullin e përgjithshëm “Ηλύσια” (“Ilisia”) dhe prozën nën titullin “Διηγήματα” (“Tregime”). I takon brezit të tregimtarëve moralizues dhe me të drejtë konsiderohet një Papadhiamanti* i dytë.

Mihalis Papadhopollos (Botis) 1860 –1937. Shkroi poezi që u botuan në dy vëllime me të njëjtin titull “Μερόπη” (“Meropi”), si dhe disa komedi të humbura si “Το πουγκί του Φιλάργγου”, (“Qeska e kopracit”) “Ο ψευτογιατρός” (“Mjeku i rremë”), “Ο κομήτης” (“Kaçaku”). Eshtë nga të paktët që vdiq në vendlindjen e tij, në Bularat të Gjirokastrës

Athanasios Ikonomidhis (1843-1903) dhe i biri Miltiadhis Ikonomidhis (1883-1964) nga Poliçani i Gjirokastrës. I pari bashkëpunoi me gazetatat e kohës deri në Konstandinopojë. Shkroi studime historike dhe folklorike, por njihet kryesisht si

¹ Μιχάλης Περάνθης, Ελληνική Πεζογραφία, 1453 deri sot, Vel. IV, Athinë, 1982, fq.513-515.

* Aleksandhros Papadhiamantis, (!818-1895) është themelues i tregimit moralizues në letërsinë greke dhe konsiderohet si babai i tregimit modern të Greqisë.

tregimtar. Disa nga tregimet e tij të botuara janë: “*Ηπειρωτικές εικόνες*” (“*Imazhe epirotase*”), “*Η καστανιά της νόφης*” (“*Gështenja e nusës*”), “*Ο Βρικόλακας*”, (“*Vrikollaku*”) etj.

I biri, **Miltiadhīs Ikonomidhis**, më 1911 përgatiti në Poliçan të Gjirokastrës dhe botoi në Konstandinopojë revistën e ilustruar “*Εικονογραφημένο Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*” (“*Ditari i ilustruar epirotas*”) me 254 faqe dhe më 1914 në Athinë numrin e dytë me 354 faqe. M. Ikonomidhis do ta vazhdojë punën e tij studimore, por do të lërë edhe një trashëgimi të pasur letrare. Më 1945 botoi në Selanik vëllimin me tregime “*Άνθρωποι από τη Βόρειο Ήπειρο*” (“*Njerëz nga Epiri i Veriut*”), me 13 tregime dhe pak më vonë vetë ai njofton se ka gati për botim dy vëllime me tregime me titullin e përbashkët “*Ιστορίες από την Ήπειρο μου*” (“*Histori nga Epiri im*”).

Janis Lilis 1916 –1965. U lind në Derviçan të Gjirokastrës dhe vdiq në Melburn të Australisë. Pasi mbaroi shkollën Zosimea në Janinë u mor me publicistikë e letërsi. Botoi në Greqi dhe në Australi. Poezitë i përmbloodhi në vëllimin me titull: «*Βορειοηπειρωτικά βάζα*» (“*Brenga vorioepirotase*”), Korfuz, 1944. Të njëjtit autor i takon edhe romani «*Ξεριζωμένη γενιά*» (“*Brezi i çrrenjosur*”).

Agamemnon Ath. Kommatas. U lind më 1903 në Bularat të rrethit të Gjirokastrës. Në moshën 18-vjeçare emigroi në Shtetet e Bashkuara. Autor i romanit historik me titull “*Χασάν Οδυσσέας ο Αργυροκαστριτης*” (“*Hasan Odhisea Gjirokastriti*”), i botuar më 1972 në Athinë, nëpërmjet të cilit kërkon të tregojë, siç thotë edhe vetë në parathënien e romanit, “*afinitetin midis dy popujve fqinj, grek e shqiptar dhe të kontribuojë në mirëkuptimin dhe forcimin e marrëdhënieve midis tyre*”.

Jeorjios V. Papadhopullos. U lind më 1912 në fshatin Selio të Dropullit të Sipërm, rrethi i Gjirokastrës. Më 1938 u diplomua në Fakultetin e Filozofisë të universitetit të Athinës. Nga 1940 deri më 1975 punoi si mësues në shkollën e mesme në gjuhën greke në Rumani nga ku u kthye në Athinë më 1977-ën. Shkroi tre vëllime poetike: «*Θλιμμένα τραγούδια*” (“*Kengë të trishtuara*”) 1930, «*Άβρες και θύελλες*” (“*Fllade e stuhi*”) 1936, «*Τραγούδια της Σιωπής*” (“*Këngë të heshtura*”) 1937, si dhe

dy romane: «*Το Παράξενο παιδί*» (“*Djali i çuditshëm*”) Bukuresht, 1943, dhe «*Η Θύελλα*» (“*Stuhia*”) një roman për fëmijë.

Përmendim gjithashtu romacieren Marika Nathanail-Manthu (Μαρία Ναθαναήλ-Μάνθου) nga Dhroviani; po nga ky fshat, Qiriako Ikonmun (Κυριάκος Οικονόμου), i diplomuar për filologji në Paris dhe novelën e tij “Tsilo-ja” («Η Τσίλω»); Manoli Viton (Μανόλης Βήτος) nga Smineci i Sarandës, autor i nëntë tregimeve; Taqi Tsiakën (Τάκης Τσιάκας) nga Gjirokastra etj.

Pra, siç shihet edhe nga bibliografia e shkurtër e autorëve me në zë të kësaj periudhe letërsia gjatë saj, zhvillohet në të gjitha gjinitë dhe llojet. Ajo vazhdon të ruajë të njëjta trajta dhe nivele si dhe letërsia panhelene. Madje, ashtu si vë re edhe T. Koças, vazhdon të ushqejë letërsinë greke si e barabartë, pavarësisht nga tematika e veçantë që trajton në shumicën e krijimeve.

Ndërkohë, duhet theksuar këtu se kontaktet me letërsinë shqiptare janë inegzistente. Madje vihet re një distancëim i dyfishtë. Kjo do të thotë se jo vetëm krijuesit grek nuk zhvillojnë pika kontakti me letërsinë shqiptare, kontakte të cilat edhe deri tani ishin të ralla, por edhe ndërpriten gradualisht dhe kontaktet që shumë krijues shqiptar kishin me letërsinë greke.

PJESA E DYTË

KREU I KATERT

IV. 1 Letërsia gjatë Luftës së Dytë Botërore

Lufta e Dytë Botërore krijoi një realitet të ri për minoritetin grek në Shqipëri. Pas peripecive të brendshme dhe nën ndikimin e Frontit Nacionalçlirimtar të popullit grek, pjesa dërmuese e këtij minoriteti mori pjesë në mënyrë të organizuar në luftën e përbashkët me popullin shqiptar, të drejtuar nga Fronti Antifashist Nacionalçlirimtar Shqiptar.

Pas disa dekadash marrëdhëniesh që kishin vënë përherë e më shumë në dyshim mundësinë e bashkëjetesës paqësore, po ndodhte bashkëpjesëmarrja në të njëjtën luftë. Kjo kthesë me përmasa vërtet historike për marrëdhëniet e mëtejshme midis elementit grek e atij shqiptar në jug të Shqipërisë, kishte si faktorë përcaktues armikun e përbashkët dhe aspiratën që ushqueu për minoritetet Karta e Atlantikut, për të drejtën e vetëvendosjes pas luftës të atyre minoriteteve që do të luftonin kundër fashizmit përkrah popujve në shtetet që jetonin.

Nga ana tjetër, ky realitet i ri marrëdhëniesh po konturohej nga një ideologji e re,- ajo komuniste. Kjo do të thotë se për minoritetin etnik grek në Shqipëri lufta në vetvete, ashtu si ideologjia udhëheqëse e saj, përcaktonin jo thjesht një situatë të re, por vetë thelbin e momentit të ri historik që buronte nga këto marrëdhënie. Rrjedhimisht, atij i duhej të përpunonte e të krijonte sisteme të reja vlerash referuese. Kjo presupozonte krijimin e modeleve të reja mitesh, heronjsh e ideologjish, të aftë

për të shërbyer jo vetëm si ushqim shpirtëror, por dhe si nevojë, që nëpërmjet riprodhimit shpirtëror të këtyre vlerave apo sistemit të ri të referimit, të krijohej besueshmëria optimiste në lidhje me perspektivën e këtij realitet të ri.

Në plan të parë doli roli i letërsisë dhe jo i një letërsie të çfarëdoshme, por të një letërsie me një angazhim historik të diktuar më shumë nga aspirata entuziaste sesa nga qëllime qartësisht të përcaktuara

Kësaj letërsie i duhej të çante shtigje të reja. Se pari, i duhej t'i përgjigjej nivelit të vlerave që krijonte realiteti i luftës dhe nivelit të marrëdhënieve të reja shoqërore e ndëretnike. Se dyti, nuk mund të shmangte as filozofinë e ideologjisë komuniste, e cila, e ndihmuar nga realiteti i luftës, e kishte më të lehtë për t'u bërë sunduese. Së treti, misionin e vet kjo letërsi duhej ta kryente në kushtet e mungesës së një tradite letrare që t'i përgjigjej këtij realiteti të ri.

Në këtë drejtim kjo letërsi nuk mund të mbështetej as në letërsinë shqipe. Për këtë nuk pengonte vetëm mungesa e marrëdhënieve tradicionale e as mundësia e pakët e komunikimit. Porse vetë letërsia shqiptare nga njëra anë, krahasimisht me vende të tjera, nuk dispononte ndonjë traditë të pasur letrare. Nga ana tjetër edhe vetë ajo duhej të përballonte problematikën e luftës e cila ishte e ndikuar nga filozofia e ideologjisë komuniste dhe nga synimet e përfaqësuesve të kësaj ideologjie për marrjen e pushtetit .

Mëgjithatë, edhe në këto kushte letërsia në minoritetin grek gjeti forma për një rrugë të natyrshme zhvillimi. Dihet që në çdo moment kalimtar historik, çdo grup apo komunitet i formuar etnikisht kërkon si dodmosdoshmeri objektive një sistem të ri kolektiv sjelljeje që t'i përgjigjet dinamikës së re të zhvillimit. Në sferën shpirtërore kjo realizohet nga subkoshienca kolektive, e cila i referohet atij sistemi vlerash të qëndrueshme që përbëjnë nënshtratin shpirtëror e kulturor të komunitetit.

Kështu shpjegohet pse realiteti i ri i luftës i beri krijuesit minoritarë t'i drejtoheshin pasurisë së pafundme të universit të krijimtarisë popullore dhe të përzgjidhnin pjesët më domëthënëse për kushtet e reja që po krijoheshin. Si të tilla shërbyen ciklet e këngëve popullore historike të kaçakëve në Greqinë e fundit të

shekullit XVIII edhe fillimet e shekullit XIX. Në këtë rast nuk është se kemi thjesht një përngjashmëri, sado të pakët, të kushteve historike. Më evidente bëhet nevoja e modeleve të gatshme dhe të njohura heroizmi për t'i mishëruar ato te heronjtë dhe te luftetarët e rinj, për një të ardhme jo fort të ditur e të përcaktuar. Kjo mbështetje te universi i pasur i vlerave të krijimtarisë popullore të trevës së tyre u siguronte krijuesve minoritarë epërsinë që të bëheshin farkëtuesit dhe shprehësit bindës të këtij sistemi të ri vlerash, pavarësisht nga fakti se sa u shërbenin aspiratave të bartësve të tyre. Kësisoj, mbështetja te modele të sprovuara në të kaluarën përbënte një garanci për prodhimin e ri letrar e shoqëruar kjo me mundësinë për të krijuar besimin e duhur ndaj parimeve të ideologjisë së re. *Në këtë pikë, zhvillimi natyror i letërsisë vihet në dyshim serioz. Angazhimi i saj si funksion permanent shoqëror do të shenojë fillimin e angazhimit në funksion të ideologjisë e të politikës.*

Paralelisht, letërsia e re që po krijohej në bazë të rimarrjes së modeleve te gatshme dhe të sprovuara në traditën e krijimtarisë popullore, i shërbente realisht edhe ruajtjes pa shkëputje të vazhdimësisë vertikale të parametrave etnik. Kjo për faktin se këngët e kaçakëve përbëjnë në tërësinë e tyre një zhvillim të natyrshëm të këngëve të akritëve dhe baladave popullore, të cilat nga ana e tyre kanë lidhje të drejtpërdrejta me korpusin e madh të miteve dhe të letërsisë klasike të Greqisë së lashtë

Mirëpo, siç e thamë, kjo luftë nuk mund të krahasohet me historinë e luftës së kaçakëve në Greqi dhe me kontributin e tyre për fillimin e revolucionit grek të 1821. Lufta Nacionalçlirimtare Shqiptare kishte parametra e konvecione të reja krejt të ndryshme. Lufta e minoritetit grek zhvillohej në kuadrin e luftës së popullit shqiptar. Në këto rrethana marrëdhëniet e minoritetit grek me kombin am fituan më shumë konvecionin e luftës globale kundër fashizmit dhe të ideologjisë komuniste dhe fare pak ato shfaqeshin si marrëdhënie të drejtpërdrejta etnike. Është kjo arsyeja që në krijimtarinë e kësaj periudhe, përveç ruajtjes së linjës së riprodhimit të motiveve tradicionale, kemi edhe ndikime të parametrave të këtyre marrëdhënieve të reja. Vihen re motive, apo dhe këngë të plota, të ndikuara nga fryma e përgjithshme e aleancës së popujve kundër forcave të boshtit, e udhëhequr kjo aleancë nga ish-

Bashkimi Sovjetik. Po ashtu në gamën e gjerë të këtyre krijimeve, kemi këngë të ndikuara apo të përkthyer nga shqipja.

Më mirë këto ndikime vihen re tek ana muzikore. Marshet dhe meloditë e tjera që u përdorën kishin një linjë të përbashkët të konveccionit global të luftës, - ideologjinë komuniste, pavarësisht nga ndonjë veçori. Karakteristikë është fakti që ky ndikim, në aspektin muzikor, u shtri edhe në krijime apo këngë të minoritetit grek të kësaj periudhe, të cilat u mbështetën fuqimisht te trashëgimia e poezisë popullore greke.

Megjithatë, fakt është se në këtë krijimtari gjejmë të gjitha tiparet dhe veçoritë e këngës popullore tradicionale greke, veçanërisht, të ciklit historik të kaçakëve. Dallohen në to mishërimi në një unitet poetik ose pjesëmarrje e përbashkët në veprimin poetik (kryesisht nëpërmjet personifikimit dhe hipërbolës) të njerëzve, të natyrës, të ideve dhe të perëndive. Dialogu midis heroit të cilit i kushtohet kënga (poezia) dhe ambientit, cilido qoftë ai, si karakteristikë dalluese e eposit të lashtë, këngëve të akritëve dhe baladave, mbetet një karakteristikë përgjithësuese e krijimeve poetike të kësaj periudhe. Po ashtu, përballimi i vdekjes, si vazhdim i jetës, ndodh si te këngët tradicionale të kaçakëve, bile, duke mbartur të njëjtat mjete shprehëse që janë përdorur dhe në ciklin, të cilit i referohemi, por edhe në baladat dhe në këngët akritase. Marrim si shembull këngën për dëshmorin Spiro Partali. Thotë në një moment kënga : «...Σύντροφοι μη μ' αφήνετε στα έρημα τα δάση/ για πάρτε με και σύρτε με, ψηλά σε 'κείν' τη ράχη / καμείτε και τον τάφο μου, το μαύρο μου κιβούρι,/ να 'ναι βαθύ, να 'ναι πλατύ, να 'χει και παραθύρι,/ να βλέπω τα συντρόφια μου, να χαίρετε η καρδιά μου....»

(Shokë mos më lini mes pyjeve të shkreta / merrmeni dhe çomëni në majë t'asaj kodre/ bëmeni dhe varrin të ziun varrin tim/ të jet' i thellë, të jet' i gjerë, të ketë edhe dritare/ të shoh unë shokët e mi, zemra të më gezohet...).

Ashtu siç ndodh në shumë këngë kaçakësh, edhe këtu kemi motivin e partizanit të plagosur (në greqisht përdoret emri αντάρτης - andart) në mes të një pylli që pret vdekjen. Ai, si te kaçakët, nuk i trembet vdekjes më shumë se idesë se do të

jetë vetëm. Ndaj dhe kërkon që dhe pas vdekjes të ketë mundësi komunikimi (pasiv) me shokët (jetën). Dritaren që kërkon te varri i tij na kujton gjithashtu variante të ndryshme të baladës së murimit (Ura e Artës) apo dhe vetë varrin e Dhijenis Akritës.

Në krijimet e kësaj periudhe, përveç rimarrjes së motiveve nga këngët popullore të traditës, të vargjeve, fragmenteve nga ato, apo dhe këngëve të tëra ku ndryshohet vetëm emri dhe koha e ngjarjes (fenomene këto tipike të krijimtarisë popullore) gjejmë përshtatjen në të njëjtën këngë të motiveve nga këngë të ndryshme:- të kurbetit, të nizamëve, të baladave etj. Në to gjejmë shpesh dhe armët që përdornin kaçakët (shpatën) dhe në të njëjta vargje formacionin luftarak partizan, madje, në gjuhën shqipe “brigadë”. (Kënga për dëshmorin Llambi Llambraqi)

Elementet e rinj që hasen në krijimet e periudhës së luftës partizane karakterizohen më shumë nga ngjyrimet ideologjike dhe ndikime nga hymnet e marshet revolucionare të kohës, qofshin këto shqiptare, greke apo ndërkombëtare. E veçanta është se ato interpretohen në gjuhën greke. Kemi psh, rimarrjen në masë të gjerë të fjalës “shokë”. E njëjta fjalë gjendet e përdorur rrallë edhe në këngët e kaçakëve. Në to ajo përdoret me kuptimin intim të mikut. Në këngët partizane përdorimi i saj bëhet në një kontekst ideologjik.

Po ashtu, dihet që te këngët popullore të kaçakëve, (njësoj si në mitologji apo në këngët epike të akritëve), ndërgjegja dhe veprimi i individit vazhdon të luajë rol kryesor në përcaktimin e fatit të rrjedhës së ngjarjeve. Përkundrazi, në krijimet e luftës partizane ato zëvendosohen me veprime kolektive (të shokëve, popullit). Nga ana tjetër, amanetet, si pjesë integrale e kozmosit të eposit të kaçakëve, kanë si objekt anën personale dhe private. Në këngët e luftës edhe amanetet u përkasin elementeve të logjikës kolektive, lirisë, demokracisë, përparimit etj.

Që në këtë periudhë kemi shfaqjen e elementit deklamativ, panigjirik e retorik të poezisë. Këto karakteristika, të kuptueshme dhe të lejueshme deri diku për shkak të situatës, në të cilën krijohen dhe reflektojnë, dalngadalë shndërrohen në tregues të angazhimit ideologjik e politik të krijimtarisë së kësaj periudhe. Bile arrijnë deri në

shfaqjen hapur të luftës së klasave. Këto elementë në të ardhmën do të bëhen mbisunduese dhe do të përbëjnë treguesin themelor të letërsisë së realizmit socialist.

Nqs “lufta” në këngët e traditës na jepet në realitetin e vet të vrazhdë dhe heroik, por pa një qëllim të përcaktuar, në krijimet e periudhës së luftës jepet nën prizmin e një qëllimi të qartë ideologjik. Lufta tani bëhet për “... Για μια λαοκρατία, για ένα μέλλον λαμπρό/ ελευτεριά ειρήνη, δουλειά, πολιτισμός»

(Për një demokraci, të ardhme të ndritur/ paqe, punë liri, civilizim...) .

Ose “... Ποιος είδατε το Γιώργαρο /το Γιώργαρο το Ζώτο/ τον κλέφταρο τον πρώτο./μερόνυχτα τον βλέπαμε/ το Ζώτο τη φαγάνα/ την παλιοκαραβάνα.....»

(Kush pa Jorgaron/ Jorgaron Zoton/ Natë e ditë e shihnim/ Zoto llupësin/ çanakprishurin..)*

Janë pikërisht këto trajtesa që zbehin në maksimum vlerën letrare të këtyre poezive.

Nga ana stilistike në to ruhet vargu 15-rrokësh apo dhe 13-rrokësh, klasik apo i thyer, me ritëm jambik. Këto janë karakteristika kryesore të poezisë tradicionale popullore greke, por edhe të poezisë së kultivuar të autorëve të minoritetit grek për këtë periudhë dhe për dekada të tëra të periudhës së pasluftës. Përpjekjet për të futur në to rimën nuk janë dhe aq të suksesshme.

Po ashtu, dëshmtarë të letërsisë së kësaj periudhe tregojnë se gjatë luftës janë lëvruar dhe skica e tregime si dhe pjesë të vogla teatrale. Ato janë mënjanuar dhe në emër të “harresës” sot nuk disponohen. (Të vetme krijime që u ruajtën janë disa skica dhe tregime të vogla të Lefter Talos, të cilat faktikisht nuk lidhen me luftën, por me periudhën para saj.)

Për zhvillimin e kësaj letërsie u përdorën dy “gazeta” shaptilografi, njëra me emrin «Ο Αγώνας μας» (“Lufta jonë”) dhe tjetra «Η φωνή του αντάρτη» (“Zëri i andartit”).

* Fjala është për një figurë intelektual nga minoriteti që nuk u pajtua me idetë komuniste dhe u denua në mënyrë paradigmatiche. Të njëjtin qëndrim mban ndaj tij dhe prodhimi letrar i kohës

Siç shihet, natyra dhe fizionomia e kësaj letërsie, e mbështetur kryesisht te krijimtaria e traditës popullore, krijuan përshtypjen se letërsia e luftës së minoritetit grek shenon dhe fillimet e letërsisë në minoritetin grek në Shqipëri. Kjo përshtypje u kthye në një të vertetë të paverifikueshme dhe ndihmoi shumë nevojat e politikës komuniste për të mohuar traditën ekzistuese letrare që trashëgoi minoriteti grek në Shqipëri. U shfrytëzua për këtë parimi i njohur se fillesat e çdo letërsie të kultivuar e kanë zanafillën te krijimtaria popullore.

Nga ana tjetër letërsia e minoritetit grek (lexo poezia) e kësaj periudhe, ashtu siç ndodhi edhe me letërsinë shqiptare, u trajtua me termat e folklorit, si krijime popullore (këngë) të luftës partizane. (Kjo ndodh edhe për arsyen e thjeshtë se ato krijoheshin për t'u kënduar, pra për t'i sherbyer moralit të luftës) Kështu për këto poezi përdoret termi “këngë partizane” në shqip, ndërsa në greqisht edhe “Këngë andartësh” (*Αντάρτικα τραγούδια*).

Duhet thënë gjithashtu, se pavarësisht nga shkalla e mbështetjes në traditën popullore, në krijimtarinë në shqip apo greqisht, identifikimi me krijimtarinë popullore ose me një formë të përafërt me të (Këngë partizane – e të gjithë popullit që luftoi për liri nën drejtimin komunist) bëhet edhe me një qëllim tjetër. Për të vertetuar se fryma komuniste dhe pasqyrimi i saj në art përbënte shkallën më të lartë “të natyrës apo të frymës popullore”, karakteristikë që do ta hasim në vijim në gjithë letërsinë e pasluftës së popullit shqiptar edhe në krijimtarinë e kultivuar të minoritetit grek.

Në sherbim të së njëjtës ide, që letërsia e luftës së minoritetit grek shenon dhe fillimet e letërsisë në lidhje me minoritetin grek në Shqipëri, përdoret edhe fakti se letërsia e pasluftës në minoritet, krahasimisht me letërsinë e krijuar nga autorë minoritarë grekë brenda territorit shqiptar në periudhën para luftës, pati një zhvillim të vrullshëm .

Këto dhe arsyet e tjera i bën ata pak studiues të periudhës së diktaturës komuniste të letërsisë në minoritet, të trajtonin krijimtarinë e periudhës së luftës si fillime të një letërsie të re, “të letërsisë minoritare”.

Në kritikën e kohës, krijuesit e periudhës së luftës u quajtën “njërëz të cilët ose nuk kishin asnjë lidhje me poezinë e kultivuar, ose që kishin ndonjë njohuri lidhur me kërkesat e poezisë”¹. Bile, këtyre marrëdhëniet të krijuesve me letërsinë, u dedikohen edhe elementet e poezisë së kultivuar që hasen në krijimtarinë e periudhës së luftës. Madje, përpjekja e Pano Çukës në librin e tij “Një buqetë me kengë popullore” dhe të tjerëve pas tij, që flasin për emra konkret krijuesish të këtyre këngëve, konsiderohet e gabuar². Ndodh kështu kur dihet që një pjesë e mirë e këtyre krijuesve si vetë Panos Çukas apo Spiros Xhas, Janis Panos, Vagjelis Vasiliu etj, u bënë krijuesit më në zë në letërsinë e mëvonshme në minoritetin grek në Shqipëri.

¹ J.Jani. Gaz «Λογοτεχνικό Λαϊκό Βήμα», nëntor, 1989, fq. 6

²Po aty ,fq. 6

KREU I PESTË

PARIMET E REALIZMIT SOCIALIST DHE LETËRSIA E MINORITETIT GREK NË SHQIPËRI

V.1 *Kushtet historike në realitetin politik të pasluftës*

Përvetësimi i fitores kundër fashizmit në fund të nëntorit 1944 nga komunistët shqiptar, u shoqërua me vendosjen në fund të 1945-ës dhe fillim të 1946-ës të pushtetit të tyre me në krye Enver Hoxhën. Bazat logjike të politikës që do të ndiqej ishin hedhur që gjatë luftës dhe bazoheshin në dy akse kryesore.

Së pari, logjika e eleminimit të kundërshtarëve politik dhe individëve që zotëronin një potencial intelektual perëndimor të manifestuar si mendim ndryshe nga ai i Hoxhës.

Së dyti, për të siguruar një “unitet” të brendshëm që nuk do të vinte në dyshim sundimin e vet, E. Hoxha aplikoi me sukses teorinë e patriotizmit nacional-socialist. Shqiptarët. Sipas kësaj teorie, duhet të harxhonin gjysmat e energjive për ta kthyer në ndërgjegje “mbrojtjen” nga “armiqtë shekullorë që donin të coptonin Shqipërinë” dhe nga ata “që e kishin halë në sy”, por që ajo, “nën udhëheqjen e partisë, dinte të hidhte valle në gojë të ujkut”.

Pra, sistemi komunist ndoqi në Shqipëri për të gjithë qytetarët e vet politikën homogjenizuese nacional-socialiste. Kjo politikë vepronte negativisht te vetë populli shqiptar në dy drejtime kryesore. Drejtimi i parë çonte në shpërfytyrimin e dinjitetit personal të individit në emër të krijimit të një dinjiteti kolektiv të përshtatur ideologjisë së partisë dhe të udhëhequr prej saj sipas slloganit të “njëriut të ri socialist”. Drejtimi tjetër lidhet me rritjen, mbi këtë bazë, të ndjenjës nacional-socialiste. Kuptohen pasojat e rënda të kësaj politike në aspektin e

respektimit të lirisë së individit dhe të të drejtave të tij. Kuptohet, gjithashtu, se të dy këta faktorë kishin një veprim negativ të dyfishtë mbi minoritetin grek edhe si qytetarë shqiptar, edhe si anëtarë të një komuniteti etnik.

V.2 Përvetësimi “in extremis” i parimeve të realizmit socialist

Pasojat ishin më të dukshme në fushën shpirtërore dhe veçanërisht në atë të letërsisë. Udhëheqja komuniste edhe pse shpalli marksizëm-leninizmin si ideologji udhëheqëse të politikës së saj, në fushën e letërsisë dhe të arteve, ajo, ose zbatoi parimet estetike më ekstreme të saj (ato të konfondimit të letërsisë me ideologjinë), ose i deformoi ato në favor të qëllimit që letërsia dhe artet të jenë në shërbim absolut të sigurimit të rolit të saj udhëheqës.

Kështu, duke qenë e vetëdijshme për rolin e letërsisë dhe të arteve në përpunimin e ndërgjegjes kolektive, udhëheqja komuniste shqiptare në emër të zhvillimit të tezave të marksizëm-leninizmit, adaptoi si parim të estetikës marksiste-leniniste një thënie të Stalinit. Sipas saj, “shkrimtarët janë arkitektët e shpirtit të popullit”¹.

Po ashtu, për të imponuar pranimin e parimeve të Proletkul’t të artit të realizmit socialist në ish-Bashkimin Sovjetik u deshën rreth tridhjetë vjet. Debati i filluar në mesin e dhjetëvjeçarit të parë të shekullit XX u mbyll në kongresin e parë të Shkrimtarëve Sovjetik më 1934*. (Bile, më shumë ishte një marrëveshje vullnetare midis grupeve të angazhuara politikisht dhe atyre të paangazhuara)².

Komunistëve shqiptarë iu deshën vetëm disa vjet për ta bërë këtë. Konferenca e tretë e Lidhjes së Shkrimtarëve të Shqipërisë, tetor 1949, përcaktoi drejtimin e

¹ Douwe Fokkema-Elrout Ibsch, *Theories of Literature in the Twenty Century*, Athinë, 1998, fq.164.

* Në statutin e Lidhjes së Shkrimtarëve ky parim përshkruhej si “pasqyrim konkret i realitetit në zhvillimin e tij revolucionar e kombinuar me domosdoshmërinë e edukimit ideologjik të masave punonjëse me idealet e socializmit”

² Douwe Fokkema-Elrout Ibsch, *Theories of Literature in the Twenty Century*, Athinë, 1998, fq. 162.

letërsisë shqiptare si letërsi e realizmit socialist¹, drejtim që nuk ndryshoi deri më 1990.

Në Shqipëri u abuzua me tezën e Leninit mbi të drejtën e Partisë për të ushtruar kontroll mbi botimet partiake në përgjithësi.* Në Shqipëri kjo tezë u kthye në një të drejtë për kontrollin e gjithë jetës kulturore e letrare. Madje, e drejta e kontrollit mbi krijimtarinë letrare u kthye në parim bazë. Kjo çoi në ngritjen dhe veprimin në ekstrem të makinës së censurës deri në autocensurë.

Po ashtu, në ish B-Sovjetik ekstremiteti i censurës veprroi për një kohë të shkurtër*. Në Shqipëri karakteristikë dalluese mbeti forcimi dinamik, në raport me kohën, i kontrollit të Partisë mbi letërsinë deri në 1990.

Eshtë gjithashtu i njohur fakti që Enver Hoxha e mbështeti veprimtarinë e vet politike duke manifestuar dukshëm një kompleks inferioriteti ndaj epërsisë intelektuale të njërëzve të letrave në përgjithësi, veçanërisht ndaj atyre që kishin studiuar në Perëndim. Në këto rrethana, ai e absolutizoi mohimin e së drejtës së krijuesve letrarë për të provuar forma të reja dhe të panjohura në letërsi dhe arte. Kështu shkrimtarët lejoheshin të bënin sprovë letrare brenda kuadrit logjik të Partisë dhe krijimtaria e tyre duhej të përbënte një propagandë letrare të kuptueshme nga masat dhe, rrjedhimisht, më efektive se propaganda politike.

Gjithashtu në Shqipëri nuk u pranua kriteri i dyfishtë për trajtimin e veprave të traditës, (- i historizmit për vlerësimin e veprës letrare në lidhje me kohën kur u shkrua dhe kriteri politik për të gjykuar një vepër nga këndvështrimi politik i kohës)*.

Në Shqipëri kriteri politik i vlerësimit të trashëgimisë letrare vendase e të huaj, u bë mbisundues dhe absolut. Ky këndvështrim i traditës letrare, se bashku me

¹ Robert Elsie, Historia e Letërsisë Shqiptare, Tiranë – Pejë 1977, fq.380.

* Në artikullin “Organizata e partisë dhe letërsia e partisë”, dhjetor, 1905, Lenini hodhi tezën për të drejtën e Partisë për të ushtruar kontroll mbi botimet partiake në përgjithësi (jo mbi botimet letrare dhe mbi ato botime që nuk kanë lidhje me partinë)

• U shfaq me 1946 me censurën që Komiteti Qëndror i Partisë Komuniste i B. Sovjetik ushtroi mbi Mihail Zosçenko dhe Anna Achmatova dhe u zbut pas vdekjes së Stalinit 1953. Kongresi i dytë i Shkrimtarëve të B.Sovjetik 1954 sanksionoi heqjen nga parimet e realizmit socialist të parimit për edukimin revolucionar të masave.

* Mao Ce Duni shkon akoma me tej kur pranon kriterin estetik për vlerësimin e një veprë letrare edhe kur egziston rreziku “të tërhiqet vëmendja e lexuesve nga veprimi revolucionar”

parimet e realizmit socialist të letërsisë, të gërshetuara me parimin sipas të cilit Partia përbënte shkallën më të lartë të frymës popullore, i dhanë një goditje të rëndë vazhdimësisë së prodhimit letrar në Shqipëri. “Përndjekja e intelektualëve, sidomos, e atyre që kishin qenë jashtë vendit para vitit 1944 dhe shkëputja faktike nga të gjitha traditat kulturore, thotë Robert Elsie, -krijuan në Shqipëri një zbrazëti letrare e kulturore e cila zgjati deri në vitet gjashtëdhjetë. Pasojat e saj mund të ndihen edhe sot”¹

Në këto rrethana kuptohet sa mund të pajtohej sistemi i Enver Hoxhës me një liri letrare dhe me ndikime të pakontrolluara, si në aspektin e trashëgimisë ashtu dhe në atë aktual, siç mund të ndodhte me letërsinë e minoritetit grek në Shqipëri. Një situatë e tillë provokoi për letërsinë e pasluftës në minoritetin grek zhvillimin e saj nën presionin e censurës dhe të autocensurës dhe kultivimin e një letërsie thellësisht të angazhuar.

Duhet thënë, gjithashtu, se në krijimtarinë letrare në gjuhën shqipe zbatimi i parimeve të realizmit socialist nën ndikimin e linjës së Sejfualla Maleshovës², pati përkohësisht mëdyshje. Kjo mëdyshje lidhej me vetë fatin e thelbit të letërsisë si të tillë. Mëdyshjet dhe rezervat lidhur me zbatimin e këtyre parimeve, të shfaqura nga një pjese e krijuesve minoritarë, përveç shqetësimit të mësipërm, kishin parasysh edhe rrezikun në lidhje me identitetin etnik.

¹ Robert Elsie, Historia e Letërsisë Shqiptare, Tiranë – Pejë 1977, fq. 378

² Po aty, fq.379

V.3 *Reflektimi i këtij realiteti në jetën dhe veprimtarinë shpirtërore të minoritetit grek*

Pushteti komunist, që në fillimet e tij, krijoi për minoritetin një situatë presioni deri në paranojë. Bllokoi menjëherë, çdo kontakt njërëzor me kombin am e çdo lidhje shpirtërore me të jashtë kontrollit të partisë. Bile, në kuadrin e ideologjisë komuniste dhe në emër të luftës kundër shfaqjeve dhe ndikimeve të huaja, arriti të bllokojë deri edhe depërtimin e valëve radiotelevizive.

Në vijim, trumbetoi në çdo nivel dhe për një kohë të gjatë parrullën e “Synimeve grabitqare të monarkofashistëve ndaj Shqipërisë”. Kjo propagandë çonte në forcimin e unitetit të brendshëm duke nxitur armiqësinë ndaj Greqisë. Mirëpo, njëkohësisht, kultivonte midis komunitetit të minoritetit grek ndjenjën e fajit për përkatësinë e vet etnike.

Në emër të mbijetesës ata ose duhej ta shmangnin publikimin e këtij identiteti etnik, ose duhej ta përdornin me formalitetin “minoritar” që “jeton e punon i lumtur në Shqipërinë socialiste”, ose duhej ta mohonin totalisht. Pra, të gjitha format e referimit ndaj këtij identiteti nuk kishin në thelb asnjë vlerë në evidentimin real të tij.

Gjithçka mbështetej te frika e hapur dhe e pamasë që E. Hoxha e kishte “edukuar” që në kohë të Luftës dhe, me kalimin e kohës, vetushqente një terror të shumëfishtë dhe të përhershëm të veçantë. Aplikimi i këtyre makinacionëve kishte krijuar përshtypjen se bëhej fjalë për një zhvillim të brendshëm natyral. Si rezultat edhe humbja e identitetit bëhej në mënyrë të pandjeshëm dhe pa shkaktuar reagimet e natyrshme.

Sjellja alogjike e minoritetit grek ndaj identitetit të vetë deri tek distancimi (qoftë edhe i detyruar) nga kombi am, lidhet edhe me faktin se për 25 vjet (1946 - 1971), Greqia dhe Shqipëria nuk kishin as marrëdhënie diplomatike midis tyre.

Nga ana tjetër, duke qenë se Shqipëria ishte një shtet hermetikisht i mbyllur ndaj botës, monitorimi i të drejtave të njëriut dhe të minoritetit bëhej nëpërmjet pasqyrës ideologjike të partisë - shtet.

Po ashtu, nën preteksin e eliminimit të kundërshtarëve të pushtetit popullor, sistemi komunist asgjësoi atë potencial njërëzor e intelektual të minoritetit grek që nuk mund të pajtohej me këtë politikë. Këta ishin njërëz që kishin studiuar jashtë Shqipërisë, kryesisht në Greqi, të cilët jo vetëm që zotëronin një kulturë ndryshe, por zotëronin lidhjet më të gjalla dhe më të qenësishme me kombin am.

Goditje pësuan edhe pena të tilla si Vangjelis Vasiliu, Nikos Filipa Zahu, Mihalis Hr.Manos, Athanasios Fidhis, Aristidhis Qirushis etj, të cilët u burgosen dhe u internuan nga disa vjet deri gjithë periudhën deri në vitin 1990.

Kaq e madhe dhe e rëndë ishte goditja në drejtimin e letrave, saqë për të hedhur hapat e para në rrugën e letërsisë u deshën të kalonin disa vite. Kështu, vëllimi i parë poetik në gjuhën greke mban vulën e vitit 1953, të autorit Panos Çukas me titull “Jetë e lirë” («Ελεύθερη ζωή»). Po këtë vit del në qarkullim edhe libri i parë në prozë në greqisht e shqip i Spiro Xhait me titull: “Përkundruell Murganës” («Μπροστά στα μάτια της Μουργκάννας»).

Për t’i mbajtur nën kontrollin e vet, por edhe për të nxitur devotshmërinë në shërbim të ideologjisë komuniste “Partia” dënonte herë pas here shkrimtarët rebelë për t’u treguar të tjerëve se të jesh i bindur do të thotë të jetosh me dinjitetin që të siguronte pushteti popullor. Përmendim këtu shkrimtarin dhe poetin e njohur Foto Qiriazatin.

Po ashtu, krijuesit minoritarë grekë kishin shpesh të njëjtin fat me shumë kolegë të tyre shqiptarë. Ata bëheshin objekt spastrimi i ciklonëve që “ndërmerrte Partia për revolucionarizimin e jetës së vendit”. Në plejadën e gjerë të shkrimtarëve dhe artistëve që u denuan pas plenumit të famshëm të Partisë së Punës të 1974-ës, u përfshi edhe prozatori i njohur i minoritetit grek Spiros Xhas, poeti i ri Thanas Dino, etj. Xhai u përjashtuan nga partia, programin e së cilës, siç thotë vetë, e kishte pranuar që më 1942. U denua me punë në prodhim në moshë pensioni. Veprat e tij u

demaskuan publikisht nga organizata e frontit dhe u ndalua të shkruajë për vite të tëra. Citojmë më poshtë pjesë nga autobiografia në dorëshkrim e vet Spiro Xhait: *“Më 1974 fare pa pandehur dhe pa pasur asnjë vërejtje më përjashtuan nga Partia e Punës. Akuza bazë ishte :”Nuk isha dakort me vijën e partisë dhe ushtrija opozitë në politikën e qeverisë” Kjo ishte ana e dukshme e medaljes, sepse për të më përjashtuar nga partia. Arsyeja e vertetë qëndronte në faktin se kisha ruajtur të paprekur identitetin tim i të qenit grek”.*

Nga ana tjetër Partia kultivonte midis krijuesve minoritarë, ashtu si midis krijuesve shqiptarë, simbole devotshmërie. Makina propangaduese e partisë, përzgjidhte elementin më të devotshëm, mundësisht edhe të aftë e të talentuar dhe i shndërronte në figura që duheshin respektuar, madje, edhe imituar nga të tjerët në krijimtarinë e tyre. “Partia” u kishte besuar një barë të rëndë monopolizuese në të gjitha fushat e veprimtarisë letrare e artistike të minoritetit. Nga ana tjetër, me ta komunikonte vetë “udhëheqësi komunist”, flisnin me konsiderata maksimale kritika më autoritare e kohës dhe shkrimtarët më në zë në vend. Ata përfaqësonin minoritetin grek në të gjitha veprimtaritë e sferës kulturore e artistike. Madje, edhe talentet e reja duhej të kishin deri në një farë mase bekimin e këtyre poetëve simbole.

Janë pikërisht këto mekanizma që kultivuan në mënyrë të vazhdueshme diferencimin e prodhimit letrar në minoritetin grek. Nga njëra anë, kultivuan letërsinë e angazhuar, e cila njohu shpesh shkallën më të lartë të angazhimit atë të devotshmërisë. Nga ana tjetër çuan në instalimin e censurës dhe shkallës më të lartë të saj atocensurën. Kjo e dyta çoi në prodhimin e asaj që u quajt “letërsia e burgosur”.

V. 4 *Infrastruktura*

Akti i shkrimit të letërsisë nuk lidhet thjesht me momentin historiko-kulturor që përcakton pikënisjen e kufirit ndarës midis letërsisë së kultivuar nga ajo

orale–folklorike¹. Njëkohësisht përbën një element me rëndësi në kompleksin e procesit të realizimit të letërsisë² si e tillë. Ky element fiton një rëndësi përherë më të madhe në kushtet e sotme të prodhimit letrar ku faktorët industrial ose jashtë krijuesit të vertetë të një vepre letrare, luajnë gjithnjë e më shumë rol të dorës së parë. Kjo do të thotë që zhvillimi i një letërsie presupozon mbi të gjitha ekzistencën e një infrastrukture të zhvilluar mbështetëse, që përfshin jo thjesht anën teknike botuese, por edhe promovuese e reklamuese të letërsisë.

Në këtë kuadër, mendojmë se është me vend të shënojmë se përderisa Enver Hoxha adaptoi parimet staliniste edhe në trajtimin e minoriteteve, me siguri, që këto parime do të gjenin pasyrim edhe në trajtimin e letërsisë dhe të arteve në minoritetin grek, si elemente të rëndësishme që do të vertetonin “parimet humane të shtetit socialist”.*

Në këtë kendveshtrim, dhe në kushtet e mungesës totale të një infrastrukture të trashëguar, është e vërtetë se sistemi komunist u kujdes të ngrinte një infrastrukturë të veçantë në shërbim të zhvillimit të letërsisë së minoritetit grek në Shqipëri. Vonesat e vëna re në fillimin e instalimit të kësaj infrastrukture të veçantë lidhen me vështirësitë objektive të viteve të para të pasçlirimit. Ndikoi, gjithashtu, fakti që adaptimi i tezave të Stalinit për trajtimin e minoritetëve u bë me vonesë.

I vërtetë mbetet fakti që kjo infrastrukturë u zhvillua ngadalë, ishte formale dhe stimulonte atë lloj letërsie, kryesisht poezi, që i interesonte sistemit komunist. Në radhë të parë u stimulua në mënyrë të kontrolluar zhvillimi i letërsisë së realizmit socialist i minoritetit grek në Shqipëri. Ky zhvillim, qoftë si qëllim në vetvete, por më shumë si pasyrim në art nga vetë krijuesit e minoritetit “të trajtimit shembullor të tij” nga pushteti socialist, përbënte për këtë pushtet një element bazë për të kompletuar

¹ R. Wellek – A. Warren, *Theory of Literature*, Athinë, 1976, fq. 142.

² Γ. Βελλουδης, *Γραμματολογία*, Θεωρία της λογοτεχνίας, Athinë, 1994, fq. 56.

* Kjo do të thotë se masat e marra nuk synonin një realitet të qënësishëm, por ishin pjesë të përpjekjeve të sistemit për të siguruar një vitrinë. Kështu sistemi zgjodhi minoritetin grek si vitrinë përfaqësuese për të gjitha minoritetet e tjera në vend. Në kuadrin e minoritetit grek zgjodhi krahinën e Dropullit për ta fokusuar si model mirëqenieje dhe frymëzimi. Dhe brenda në këtë krahinë disa fshatra e midis tyre familje të veçanta.

vitrinën për të reklamuar kujdesin dhe respektimin e të drejtave të minoriteteve në Shqipëri. Nga ana tjetër, siguronte, nëpërmjet ndikimit efektiv të letërsisë, përkushtimin e këtij minoriteti ndaj pushtetit. Ky mision, në fakt, kërkohet nga letërsia e minoritetit grek si pjesë e pandarë e letërsisë shqiptare në përgjithësi, ashtu siç ndodhi edhe me të gjitha proceset e tjera.

Për shumë vjet mjeti i vetëm që i sherbeu këtij qëllimi ishte gazeta “Llaiko Vima” (Λαϊκό Βήμα), e cila dilte një herë në javë që nga 1945-a. Në të botoheshin herë pas herë krijime letrare në prozë e poezi. Më 1956 u themelua në këtë gazetë faqja letrare, e cila jo gjithmonë funksionoi si e tillë. Ajo kurrë nuk shërbeu si tribunë e vertetë e fjalës letrare. Madje këtë rol nuk arriti ta kryente as gazeta 8 faqëshe me titull “Llaiko Vima Letrare” (Λογοτεχνικό Λαϊκό Βήμα), që filloi të botohej më 1988 si supliment i përmuajshëm dhe e përdyjavshëm i “Llaiko Vimës”.

Emisioni në gjuhën greke pranë Radio Gjirokastrës, i themeluar edhe ai që më 1945-ën, nuk mund të pretendonte për një rol efektiv në këtë drejtim. Emisionet kulturore të së dielës, të drejtuara për një kohë shumë të gjatë nga Panos Çukas, kishim më shumë karakter propagandistik. Mëgjithatë nuk mund të mohohet se në terrin ekzistues edhe ato ishin një dritarëze tjetër në shërbim të zhvillimit të një letërsie të vertetë në minoritetin grek.

Më 1952-in në shtëpinë botuese “Naim Frasheri” në Tiranë funksionoi për herë të parë sektori i botimeve në gjuhën greke me një redaktor. Vetëm në fillim të viteve 80’ ky sektor mori një fizionomi më të plotë. Ai u zgjerua me një rrez të tjerë e të rinj, disa prej të cilëve kishin studiuar në Greqi. Të gjitha botimet në gjuhën greke realizoheshin në shtypshkronjën “21 Janari”(më parë “Miqësia”) në Gjirokastrë.

Më 1958 Lidhja e Shkrimtarëve dhe Artistëve e Shqipërisë në një takim me krijuesit minoritarë “mori në analizë zhvillimin e letërsisë në minoritetin grek”. Konsideroi sukses botimin deri atëherë të 8 librave me letërsi në gjuhën greke dhe

theksoi “nevojën e edukimit ideoestetik të krijuesve minoritarë grekë për kuptimin më të mirë të parimeve të realizmit socialist”¹.

Më 1968-ën u krijua në Gjirokastrë dega e Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve të Shqipërisë për Gjirokastrën, që u pasua me vonë me atë të Sarandës. Krijuesit minoritarë u përfshinë në këto struktura krijuese.

V. 5 *Kritika*

Kritika letrare përbën një nga elementet kryesore të hallkës ndërmjetëse midis porocetit të prodhimit letrar dhe “konsumit” të saj nga lexuesit. Në kushtet e sotme të prodhimit letrar kur krijuesi humbet përherë e më shumë kontaktet me lexuesit dhe vlera e veprës së tij përcaktohet pikërisht nga infrastruktura ndërmjetëse, elementi i kritikës letrare fiton përherë e më shumë përparësi. Kritika shndërrohet në një institucion promovues të vlerave të letërsisë dhe përmes analizave të saj në një faktor me rendësi për përparimin dhe rritjen cilësore të saj.

Kritika letrare për letërsinë në minoritetin grek, nuk arriti të luante këtë rol. Përkundrazi, ajo u përdor për të thelluar me tej angazhimin e letërsisë pas ideologjisë komuniste. E verteta është se ajo nuk trashëgoi ndonjë traditë. Ose me sakt, trashëgimia që la brezi i Katina Papas, as nuk njihej e as mund t’i shërbente realitetit komunist, ashtu siç nuk mund të shërbenin si model artikujt teorik mbi estetikën të Jani Lilit, të shkruara në shtypin zyrtar të periudhës së pushtimit italian.

Po ashtu, kritika në letërsinë e minoritetit grek verteton më së miri parimin stalinist lidhur me njërëzitet që duhet të gjykojnë letërsinë. Me kritikën letrare në minoritet u morrën njërëz qe përfaqësonin në një mënyrë, apo një tjetër ideologjinë e partisë. Kritika ishte tejet skematike dhe synonte të evidentonte thjesht mënyrën e mishërimit në përmbajtjen e veprës letrare të kërkesave të partishmërisë. Madje, në

¹ gaz Λογοτεχνικό Λαϊκό Βήμα, shkurt, 1989, fq.6,

kuadrin e kësaj logjike, për vepra në greqisht shkruhej kritikë letrare edhe në gjuhën shqipe.

Vetëm aty nga fundi i vitëve 80, një pjesë e njërëzve që kishin studiuar në Greqi duket se sollën një frymë të re në këtë drejtim. Ata ishin njërëz të specializuar për letërsi. Zotëronin në mënyrë perfekte gjuhën amtare dhe një kulturë më të gjerë. Kritikën letrare të Dhori Qiriazit, të Jani Janit etj, përbëjnë hapat e para serioze për një kritikë të vertet letrare të udhëhequr nga parimet estetike të letërsisë. Në atë hapësirë që lëjonte ideologjia komuniste, ata u munduan për ta parë veprën letrare si të tillë, pavarësisht nga shkalla e mishërimit ideologjik në to. Mirëpo, siç e thamë, edhe ata ishin të detyruar ta shihnin këtë letërsi dhe kulturën e minoritetit grek nga këndvështrimi ideologjik i partisë në pushtet. Madje vënia e autoritetit të tyre kulturor në shërbim të evidentimit të partishmërisë në letërsinë e minoritetit grek, ishte shpesh me pasoja jo të thjeshta.

Nga ana tjetër, në bibliografinë e specializuar të të dy vendeve me të cilat ka lidhje letërsia e minoritetit grek, vendi që zë ajo është e pakët. Jo vetëm që nuk ka një studim shkencor për natyrën dhe zhvillimin e saj, por dhe artikujt e studimet për probleme e vepra të veçanta janë shumë të rralla e skematike.

Po ripërsërisim këtu të dhënat e përmendura në kapitullin e parë. Në Historinë e Letërsisë Shqiptare, botim i Institutit të Gjuhësisë dhe Letërsisë të Akademisë së Shkencave të Shqipërisë më 1983-in dhe në botimin shqip të “Historisë së Letërsisë Shqiptare” të Robert Elsie, Tiranë–Pejë, 1997, letërsia e minoritetit grek nuk përmendet as si pjesë e letërsisë shqiptare (si një vlerë e saj) e as si një fenomen letrar që ndodh brenda shtetit shqiptar.

Ndërsa në edicionin e plotë të revistës “Nëntori” nga 1953-1990 dhe të gazetës “Drita” të së njëjtës periudhe konstatojmë se trajtimi i kësaj letërsie ose nuk ekziston fare, ose është në nivele të recesioneve, lajmeve apo deklaratave politike*.

* Në revistën “Nëntori” problemi i letërsisë së minoritetit grek në aspektin teorik trajtohet vetëm dy herë. Një herë në vitin 1955, nga Spiro Xhai, (Revista “Nëntori”, nr 10, fq.119-122) dhe një herë nga Pano Çuka në formën e diskutimit në kongresin e Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve të qërshorit të vitit 1984. (Revista “Nëntori”, nr 6,1984, fq. 222-227). Në gazetën “Drita” nuk ka trajtime të kësaj natyre.

Po ashtu ajo që vihet re është se edhe artikujt e kësaj natyre në shtypin shqiptar, me kalimin e vitëve, vijnë duke u ralluar deri në mungesën e tyre të plotë. Kjo ndodh në një kohë që autorë nga minoriteti grek si Foto Malo, Spiro Xha, Vasili Melo etj., trajtojnë në shtypin letrar shqiptar probleme teorike dhe konkrete të letërsisë shqiptare.*

E kufizuar dhe vazhdimisht duke u zvogëluar është dhe vendi i letërsisë së minoritetit grek në tekstet letrare të shkollave të minoritetit grek. “Veprat e shkrimtarëve minoritarë që botohen në totalin e leximeve letrare të pasluftës në shkollat e minoritet grek deri në vitin 1994 përfaqësojnë vetëm 2.2 përqind të numrit të përgjithshëm të teksteve letrare në këto libra”, -thotë studiuesi i këtyre teksteve shkollore, Athanasios Paskalis¹

Pra si kongluzion do të thoshim se kjo infrastrukturë e pakët në botime, mjete, njërëz , kritikë letrare në dispozicion të letërsisë së minoritetit grek, nuk krijonin një bazë reale për të përkrahur e stimuluar atë. Nga ana tjetër, prizmi ideologjik, fragmentarizmi, spontaneiteti dhe vlerësimet përgjithësisht jashtë parimeve estetike, janë karakteristikat kryesore të trajtimit të kësaj letërsie në mjetet e komunikimit masiv e letrar të minoritetit në periudhën e pasluftës.

* Foto Malo, “Pasqyrim i fenomeneve të reja që në lindje”, revista “Nëntori”, nr.1,1968, “Toka , Ndërgjegjja dhe lëvruesit e tyre”, revista “Nëntori”, nr. 6. 1969, “Zhvillimi i vrullshëm i poezisë tonë”, revista “Nëntori”

¹ Αθανάσιος Σπ. Πασχάλης , Τα μεταπολεμικά αναγνωστικά της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας, Athinë, 1998 fq. 297

V.6 *Kontaktet me letërsinë e kombit am*

Në periudhën e pas Luftës kontaktet e letërsisë së minoritetit grek me letërsinë greke ishin aq të pakta, sa më saktë është të thuash se ishin inekzistente. Dihet se një libër në gjuhën greke i pakontrolluar dhe i palejuar nga sistemi përbënte vepër penale –politike.

Ajo pak letërsi greke që hynte në Shqipëri ishte kryesisht letërsi që konsiderohej nga Tirana zyrtare e majtë dhe si e tillë “përparimtare”. Ato pak libra vinin kryesisht nga emigrantët politikë grekë në Rumani të cilët kishin themeluar atje shtëpinë botuese «Νέα Ελλάδα» (“Greqia e Re”). Nga mesi i vitëve 60, pas prishjes së marrëdhënieve me ish-Bashkimin Sovjetik dhe bllokun tjetër të Lindjes edhe librat e atjeshëm u ndaluan.

Nga ana tjetër, duhet thënë se edhe këto libra ishin shumë të pakët në numër dhe ishin në përdorim të brendshëm vetëm nga disa veta të besuar të sistemit. Për publikun me të gjerë të minoritetit grek, madje, dhe për masën e madhe të krijuesve të tij letrarë, kontaktet me letërsinë greke siguroheshin nëpërmjet përkthimeve në shqip të autorëve grekë nga një gjuhë e tretë, siç ishte në shumicën e rastëve frëngjishtja.

Po ashtu në redaksinë e gazetës “Llaiko Vima” arrinin nga Greqia disa gazeta të majta, por edhe ato “për përdorim të brendshëm”.

Vonë, aty nga vitet 80, pas politikës së hapjës që filloi të ndiqte Tirana me Greqinë, u lejuan disa libra shkrimtarësh grekë, por edhe këta duhet të ishin miq të sistemit komunist në Shqipëri, si p.sh: libra të Menellaos Ludemis, të Eli Aleksit, të Llambro Mallamas etj.

Një tregues i këtyre marrëdhënieve përbën edhe realiteti i kësaj letërsie në tekstet shkollore letrare. Në lëximin letrar të klasës së gjashtë në vitin 1950 numri i pjesëve nga letërsia greke ishte 40, më 1969 ishin vetëm 2 dhe më 1984 ishin 5 .

Po ashtu në vetë krijimtarinë letrare në lidhje me minoritetin grek ekziston një funksion i dyfishtë. Nga njëra anë, nuk ka asnjë referim të lidhjeve midis minoritetit grek dhe Greqisë, nga ana tjetër, synohet promovimi dhe kultivimi i marrëdhënieve midis minoritetit grek dhe popullit shqiptar.

Duhet theksuar gjithashtu se letërsisë së minoritetit grek në Shqipëri iu imponua ndërprerja e kontakteve me traditën e vet paraardhëse. Në këto rrethana ajo komunikonte me kulturën kombëtare greke dhe traditën e vet nëpërmjet gjuhës, nga njëra anë dhe traditës së krijimtarisë popullore, nga ana tjetër. Të dy këta faktorë ishin më shumë rezistentë se përpjekjet ndërhyrëse dhe eliminuese të sistemit komunist ndaj tyre. *“Tradita popullore ishte shumë e fortë, saqë nuk mund ta asnjësonin ndërhyrjet”*, -thotë filologu dhe shkrimtari i njohur grek Hristoforos Milonis¹. Ato përbënin, njëkohësisht, burimet e vetme për të mbështetur zhvillimin dhe krijimin e individualitetit të kësaj letërsie.

Mirëpo, në kushtet kur kontaktet me letërsinë amtare ishin të ndërprera logjike është që fondi i traditës popullore të “shterronte”. Nga ana tjetër, duke qenë se letërsia shqiptare e realizmit socialist, për shumë arsye ishte kthyer në sistem referimi për letërsinë e minoritetit grek, kjo letërsi mori prej saj çka i duhej, qoftë për t’u bërë letërsi e kornizave të realizmit socialist, qoftë për t’i shërbyer si e tillë ideologjisë komuniste.

Për të kuptuar se si kjo letërsi u shkeput nga tradita dhe u bë mjet efektiv në funksion të mënyrës së re të jetesës të përshkruar nga ideologjia komuniste dhe të ndikimit të saj mbi lexuesit për përvetësimin sa më të shpejt e më të natyrshëm të kësaj mënyre të re jetese, marrim si shembull tregimin e Spiro Xhait, *“Rrojet e Rpublikës”*². Qëndrojmë shkurtimisht te fillimi i tregimit..... *Ishte 11 Jenar 1954,*

¹ Χριστόφορος Μηλιώνης , Η λογοτεχνία στη Β. Ήπειρο , gaz “Καθημερινή”, 6.3.1994, fq. 30.

² S.Xha, Rrojet e Republikës, tregim , revista “Nëntori” nr. 6, 1954.

festa e Republikës . Fshatarët e Zervatit ishin mbledhur në shkollë. Dhe mbas pak u nisën të gjithë për në varrezat e fshatit. Përpara shkonin vajzat duke mbajtur një kurorë të madhe prej degësh dafine dhe trandafila dimri. Pak më prapa ectë i zhytur në mendime, Ndini, kryetari i kooperativës bujqësore të Zervatit. Në krah të tij oficeri Lluka, që kishte ardhur me leje në fshat nga një repart i kufirit që shërbente.....”

Siç mund të konstatohet lehtë, tregimi përngjason më shumë me një reportazh. Nga informacioni që na sjell mund të ndërtojmë strukturën e një komuniteti në një moment ceremoniali-feste: Një festë e re,-politike. Festimet fillojnë nga shkolla. Do të nderohet vari i dëshmorit në Luftën Nacionalçlirimtare. Turmës i prin simboli i ri,-kurora. Pastaj protokollin e përbëjnë dy emra që përfaqësojnë institucione të reja,-kryetari i kooperativës që përfaqëson hallkën e re ekonomike dhe një oficer nga fshati që shërbën në kufi e që na tregon shkallën e devotshmërisë së komunitetit ndaj sistemit. Emrat e personazheve dhe vendi i shpalesjes së ngjarjëve, (fshati ku u themelua kooperativa e dytë bujqësore në Shqipëri), e lejon autorin të tregojë shkallën e lartë të integritetit politik të minoritetit grek në Shqipëri.

Po të bëjmë një krahasim me traditën do të vëmë re se, festa ose do të jetë popullore, ose fetare. Vendi i organizimit është kisha . Simbolet janë të përcaktuara në varësi të festës. Në krye qëndrojnë zakonisht prifti, mësuesi ose çdo person tjetër i lidhur funksionalisht me festën.

Pra, shikohet qartë se si autori distancohet (nuk e sheh) nga tradita popullore, për të hymnizuar realitetin e ri politik. Vetë forma e përdorur- të treguarit në formën e reportazhit-i shkon më shumë për shtat largimit nga realiteti tradicional dhe angazhimit politik të veprës letrare. Përzgjedhja e rrëfyesit në vet të tretë i siguron autorit një objektiv për të ditur dhe kontrolluar gjithçka. Dhe të mos harrojmë se jemi në vitin 1954.

V. 7 *Nga një letërsi njëgjuhëshe në letërsi dygjuhëshe dhe anasjelltas*

“*Statusi i greqishtes dhe i shqipes në këtë minoritet* (minoritetin grek, shën. i autorit) *është i barabartë*”, -thekson sociolinguisti i njohur Gjovalin Shkurtaj¹. Sipas të njëjtit autor, kjo do të thotë... “*përdorimin e njëhershëm dhe konkurent të dy gjuhëve në të njëjtën hapësirë gjeografike, ekonomike ose politike....*”² Në këtë pikë flasim për gjuhën si element i rëndësishëm i një kulture dhe akoma më i rëndësishëm për dallimin e një letërsie të caktuar.

Gjithashtu, realiteti të cilit i referohemi i përket planit aktual kohor. Kjo do të thotë se kemi një evolim nga një situatë tjetër. Siç e thamë edhe më lart, në periudhën kohore të paraluftës, ku ky komunitet përjetonte statusin e ri të minoritetit etnik, pra, jetonte “në të njëjtën hapësirë gjeografike, ekonomike ose politike” me popullin shqiptar, gjuha, aq më tepër letërsia, kishin kontakte të rralla me ato “të bashkësisë shoqërore” në mazhorancë.

Në dhjetëvejaçarën e ri të pasluftës fenomenet kishin filluar të ndryshonin dhe realiteti kishte fituar një shpejtësi tjetër nga ajo e aspiratave. Më 1955-ën Spiro Xhai duke folur për zhvillimin e letërsisë në minoritetin grek, thekson: “Fillimi i zhvillimit të letërsisë në minoritetin grek është diçka e re dhe inkurajuese. Por, po të krahasojmë prodhimin letrar të gjertanishëm me nevojat dhe kërkesat e masave, do të shohim se akoma është shumë i pakët dhe nuk i kënaq aspak këto kërkesa. Duhet të kemi parasysh se për arsye të gjuhës popullsisë e minoritetit në përgjithësi nuk ka mundësi të përfitojë nga letërsia shqiptare dhe ta shijojë atë...”- dhe shton si nevojë “përkthimin e disa veprave të mira të letërsisë shqiptare në gjuhën greke...”³

¹ Gjovalin Shkurtaj, Sociolinguistika, Shblu, Tiranë, 1999, fq.195.

² Gjovalin Shkurtaj, Sociolinguistika, Shblu, Tiranë, 1999, fq. 173

³ Spiro Xha, Letërsia e minoritetit grek në Shqipëri, revista “Nëntori”, nr. 10, 1955, fq.121.

Konstatimi i Xhait pohon se në përgjithësi minoriteti vazhdonte të jetonte në një status monoling dhe orientimi i tij është që ky minoritet të zgjidhë nevojat e tij estetiko–letrare me letërsi të realizmit socialist, por në kuadrin e gjuhës amtare.

Në realitet po ndodhte ndryshe. Vetë Xhai nga pozicioni i krijuesit kundërshton Xhain në pozicionin e konstatesit. Që në fillimet e letërsisë së minoritetit grek të pas Luftës, krijuesit minoritarë promovuan veten si krijues dygjuhësh. Sinjifikativ është fakti që novela e parë me autor Spiro Xhain “Kënga e paqes”, 1949, është shkruar në dy gjuhë, greqisht edhe shqip. Ndodh, gjithashtu, që shumë nga veprat e tyre dzgjuhëshe, krijuesit më në zë në minoritetin grek si Panos Çukas ose Spiros Xhas, t’i kenë shkruar fillimisht në shqip e pastaj në greqisht. Bëhet fjalë kryesisht për vepra në prozë dhe jo në poezi. Kështu Panos Çukas librin “Ujqër me rasa” e shkroi në shqip më 1970 dhe në greqisht më 1973. Monografinë “Thodhoris Mastoras” e shkroi në shqip më 1976 dhe greqisht më 1977.

Spiros Xhas, historinë prekëse të novelës “Pesë letra”, 1956, e botoi njëkohësisht dhe në shqip dhe në greqisht. Romani “Spitali partizan”, 1966, u shkrua fillimisht në shqip e pastaj në greqisht. (Vëmë re këtu faktin që gjuha që paraprin në prozë është shqipja.) Si këta dy autorë, ka edhe të tjerë, si: Nikos Kacalidhas, Fotos Qioriazatis, Thomas Sterios e shumë të tjerë që shkruanin me po të njëjtin sukses libra (poezi) si në shqip ashtu edhe në greqisht.

Nikos Kacalidhas ashtu si Spiros Xhas janë lauruar për botimet në gjuhën shqipe. Ismail Kadareja thotë për Kacalidhën se: *“padyshim hyn në plejadën e poetëve më të talentuar të vendit”*. Ndërsa Dritëro Agolli thotë: *“Nuk është vetëm poet i Shqipërisë, nuk është vetëm poet i Greqisë, është poet ballkanas dhe me gjerë, evropian...”*¹

Por, ana tjetër, ndërsa nuk mund të gjesh krijues minoritar grek që të ketë shkruar vetëm në shqip, mund të gjesh krijues minoritarë grekë që kanë shkruar vetëm në greqisht. Një nga këta është Andreas Zarballas.

Arsyet e një fenomeni të tillë duhet t’i kërkojmë:

¹ Gazeta.”2000”, prill 2000, fq.2

Së pari. Siç na pohon Gj. Shkurtaç, situatat bilingve krijojnë “konflikte e kontraste të gjuhëve e kulturave”, të cilat, “politikanët dhe, në përgjithësi klasat në pushtet, synojnë t’i zgjidhin duke kërkuar të zbatojnë ose të imponojnë njësim gjuhësor e kulturor, qoftë për motive praktike, qoftë për arsye të mëtimeve politike apo ideologjike të caktuara.....ose bëhet njësim që s’është gjë tjetër veçse një përshtatje e pastër dhe e thjeshtë e njëres nga kulturat konkurrenente që zgjidhet si më eprorja dhe më unikja”¹

Në kushtet e krijuara nga pushteti komunist pjesëtarët e minoritetit grek shikonin mundësinë e mbijetesës dhe të perspektivës duke u përfshirë në shoqërinë shqiptare, por duke zbehur deri në fshehje identitetin e vet ose duke e manifestuar atë formalisht. Pra, kemi më shumë një proces përshtatjeje ndaj faktorëve imponues para se ata të veprojnë. Rrjedhimisht, lëvrimi i letërsisë në dy gjuhë nga ana e krijuesve minoritarë grekë përbënte edhe një tregues më shumë devotshmërie i një forme të vëçantë nga ana e tyre.

Së dyti. Faktori i mësipërm orientoi sjelljen e përgjithshme të minoritarëve grekë në Shqipëri. Nga statusi, pothuaj monoling, dalëngadalë kaluan në një status

a. biling, gjeopolitik, (të dy gjuhët greqishtja e shqipja kanë status të barabartë me tendencë për epërsi të theksuar të shqipës. Po ashtu, të gjitha marrëdhëniet me shtetin zhvilloheshin në gjuhën zyrtare).

b. familjar (martesa të përziëra, por edhe në ato etnikisht të pastra).

c. tekniko-ekonomike, (të gjitha format e zhvillimit në ekonomi, kulturë, arsim, depërtonin në veprimtarinë e përgjithshme e të përditshme të anëtarëve të komunitetit grek vetëm në gjuhën zyrtare. Raportet zyrtare kulturore përçoheshin në masën 70 me 30 për qind në favor të gjuhës shqipe. Arsimi i mesëm e i lartë bëhej totalisht në gjuhën zyrtare. Gjuha greke në ciklin e lartë të shkollës 8-vjeçare ishte reduktuar në lëndën e gjuhës dhe të leximit letrar)².

¹ Gjovalin Shkurtaç, Sociolinguistika, Shblu, Tiranë, 1999, fq. 161

² Universiteti i Gjirokastrës, Kërkime universitare 5, Gjirokastrë 2001, fq.121-127

Së treti. Një arsye tjetër përbënte nevoja për sa më shumë lexues, aq e domosdoshme për njërëzit e letrave. Në kushtet e Shqipërisë së izoluar publiku i vetëm e i gjerë ishte lexuesi shqiptar. Pastaj edhe jeta letrare me konkurrencën, dekorimet dhe laurimet e saj bëhej në gjuhën shqipe. Sipas N. Kacalidhës, *“duke qenë se letërsia dhe artet nuk njohin kufij shtetëror e kufizime gjuhësore për një shkrimtar është nevojë e brendshme kontakti me sa më shumë lexues dhe ky auditor i gjerë ishte lexuesi shqiptar”*.¹

Kjo nevojë rritej edhe për faktin se kishim një zvogëlim relativ të lëxuesve minoritarë grekë. Ndodhte kështu për shkak se njohja dhe përdorimi i gjuhës amtare greke pakësohej me kalimin e kohës. Pakësimi ishte pasojë jo vetëm i ngushtimit të mësimin në shkolla, por edhe i përceptimit të zhvillimeve ekonomike në vend, sidomos, në fushën e bujqësisë, nëpërmjet gjuhës shqipe.

Kjo ka vlerë edhe për krijuesit, të cilët në shumicën dërmuese të rasteve arsimoheshin në gjuhën shqipe.

Nga ana tjetër lexuesi minoritar e kishte praktikisht të pamundur të gjente në gjuhën amtare korpusin e madhë të letërsisë botërore. Bile, askush nga përkthyesit minoritarë nuk mori përsipër të përkthente një vepër të letërsisë botërore në gjuhën greke. Madje, siç thamë, edhe atë pak letërsi greke lexuesi minoritar e gjente në greqisht të përkthyer nga shqipja dhe vetë përkthimi shqip ishte bërë nga një gjuhë e tretë.

Një situatë e tillë kishte bërë që në fund të viteve 70 fillim i viteve 80 raporti i letërsisë dygjuhëshe të shkruar nga minoritarët grekë të ishte në mënyrë absolute në favor të letërsisë së shkruar në gjuhën shqipe.

Nuk mund të mos vëmë re gjithashtu se largësia gjeografike nga treva homogjene e minoritetit grek, të krijuesve të letërsisë së këtij minoriteti, çonte jo vetëm në stimulimin e prodhimtarisë letrare në gjuhën shqipe, por edhe në zbehjen gjithnjë e më shumë të elementeve stilistike, leksiko-frazeologjike e tematike që

¹ N. Kacalidhas, nga diskutimi në takimin midis krijuesve grekë nga të dyja anët e kufirit në universitetin e Gjirokastrës, 31.05.2004.

kishin lidhje me origjinën e tyre. Shembull tipik përbën Spiro Xhai. Përmendim këtu dy vepra të tij, novelen “Dashuria dhe muzika”, botuar në revistën “Nëntori”, nr.7, 1966 dhe romanin “Kronikë Dropullite”, 1989. Ngjarjet në novelë, si rrallë në veprat e këtij autori, janë vendosur në plazh, në Golem të Durrësit. Është vertet se autori bën një sprovë për t’u përgjigjur sfidave letrare të kohës, të paktën në aspektin e problematikës dhe të personazheve por, vepra nuk ka asnjë lidhje me minoritetin me përjashtim të faktit se autori është pjesëtar i këtij komuniteti. Pra, është thjeshtë një kontribut i mirëfilltë për letërsinë shqiptare dhe përserit edhe njëherë fenomenin e njohur të shumë shkrimtarëve që i përkasin etnikisht një kombi tjetër por shkruajnë mirëfilli letërsi për një komb tjetër.

Ndërsa në rastin e romanit “Kronikë Dropullite”, ngjarjet janë vendosur në Dropull, në një sfond historik të caktuar, por që komunikojnë me realitetin e komunitetit të minoritetit grek. Distanca vendoset pikërisht jo thjesht se është shkruar në gjuhën shqipë por nga mënyra se si funksion gjuha shqipe në procesin e komunikimit midis personazheve që veprojnë në të dhe midis rrefimit dhe lexuesit.

Nevoja e hapjes me Greqinë, e konstatuar pas vizitës së Enver Hoxhës në Gjirokastrë dhe Grapsh, mars 1978, i dha fund këtij fenomeni. Inkurajimi i politikës për të shkruar në gjuhën greke gjeti përkrahjen dhe mbështetjen e vet krijuesve minoritarë. Momenti përkon, gjithashtu, me periudhën kur brezi i ri i krijuesve minoritarë po arrinte pjekurinë e vet letrare.

Këto luhate përbëjnë edhe një nga karakteristikat dalluese të kalimit nga faza e parë në fazën e dytë të periudhës së pasluftës të letërsisë së minoritetit grek. Ndërsa në periudhën që do të pasojë, atë pas viteve 90 do të vihet re fenomeni i kundërt, i distancimit nga krijimtaria letrare në gjuhën shqipe.

Kuptohet që në kushtet e globalizmit të përgjithshëm që jetojmë lëvrimi i një letërsie dygjuhëshe nga ana e një minoriteti përbën një vlerë të padiskutueshme letrare. Por kjo nuk është e njëvlefshëm për rastin konkret. Letërsia e këtij minoriteti gjatë një periudhe gati pesëdhjetëvjeçare, nuk kishte asnjë kontakt me letërsinë

tradicionale e bashkëkohore greke. Si rezultat, nuk mund të luante rolin e ndërmjetësit dhe ndikimit reciprok midis letërsisë shqiptare dhe asaj greke.

Negativisht ndikon në këtë drejtim dhe fenomeni i ri që karakterizon periudhën në vijim të viteve 90 të letërsisë së minoritetit grek. Krijimtaria letrare e autorëve minoritarë grekë shkruhet kryesisht në gjuhën amtare. Janë fare pak ata, si Nikos Kacalidhas, që këmbëngulin të shkruajnë akoma në të dyja gjuhët. Ndërsa Jorgos Çatis, edhe pse shfaqet në letërsi pas viteve 90, shkruan vetëm në gjuhën shqipe. Në katërbëdhjetë librat e tij të botuara pas 1995-ës, pjesa më e madhe në poezi, Çati manifeston një tendencë të hapur përfshirëse në letërsinë shqiptare.

V. 8 Lëvrimi vetëm në gjuhën e poezisë

Në prill të 1990-ës gazeta “Llaiko Vima Letrare”, nisur nga shqetësimi se lëvrimi i prozës nga autorë minoritarë në gjuhën greke kishte mangësi të theksuara, organizoi një debat në të cilin kërkoheshin ndër të tjera shkaqet e moslëvrimin të prozës. As që bëhet fjalë për dramaturgjinë.

Po sjell në vijim disa nga përgjigjet.

Spiros Xhas : *“Letërsia në gjuhën greke në vendin tonë, me ndonjë përjashtim të vogël, filloi të shkruhet pas çlirimit..... dhe normale është të fillonte me poezinë.”*
(Shënojmë se 14 vjet më vonë në një intervistë të bërë për këtë problem nga unë iu përgjigj kështu së njëjtës pyetje : *“Eshtë e vertetë se sistemi komunist bëri ç’është e mundur që letërsia jonë në gjuhën amtare të zhvillohej vetëm si poezi. Ne prozatorët u orientuam të shkruanim prozë vetëm në gjuhën shqipe.”*)

Andreas Zarballas, në diskutimin e çelur nga gazeta, pranon vetëm se nuk mund të flasim për arritje në fushën e prozës në gjuhën greke.

(Shënojmë se 14 vjet më vonë në një bisedë po për këtë problem jep këtë shpjegim: *“Në kushtet e censurës së diktaturës, proza nuk të ofronte të njejtë mundësi si poezia për të thenë atë që dëshiroje pa u pikasur. Aq më tepër kur ka të bëjë me një problematikë më komplekse. Kërkon studim karakterësh, përpunim situatash etj dhe*

për këtë kërkon forca krijuese të afta për ta trajtuar atë. Kjo do të thotë, ose të shkruajë letërsi sipas kallëpeve të realizmit socialist, ose të shkojë në burg. Përkundrazi poezia është një farë strofke shpëtimi: e shkurtër, e ngjeshur dhe me mundësi të shumta për t'u shprehur. Si e tillë ajo të hedh në bregun tjetër si një pasarele mbi lumin ”)

Thomas Sterjos thotë për debatin në gazetë : *“Do të desha t'i referohesha mungesës së traditës si dhe mungesës së përvojës së duhur të forcave krijuese për këtë gjini.”*

Fotos Malos : *“Shkaqet e dobësive duhen kërkuar brenda dhe jashtë tregimit. Përvoja e pakët në krahasim me poezinë.”*

Eshtë fakt se letërsia e pas Luftës në minoritetin grek nisi paralelisht në poezi e në prozë. Madje, krahasimisht me letërsinë shqiptare të pasluftës, do të vemë re se, ndërsa në letërsinë shqiptare proza lëvrohet shumë më pak se poezia, në letërsinë e minoritetit ka një ecuri paralele. Arsyen ndoshta duhet ta kërkojmë tek ekzistenca një trashëgimie të pasur letrare nga periudha e paraluftës, në të gjitha llojet e gjinitë, trashëgimi që ende ishte vepruese ose ende rrezatonte vlerat e saj te krijuesit minoritarë grekë.

Prozën në gjuhën amtare e inaguron më 1949-ën Spiros Xhas me novelën “Kënga e paqes”, e cila doli në vijim në të dy gjuhët, shqip edhe greqisht. Më 1953 u botua si libër me vete nën titullin “Përkundruell Murganës”. Një vit më vonë i njëjti autor boton vëllimin me tregime “Rojet e demokracisë”.

Ky autor jo vetëm që e inaguroi, por e mbajti gjallë këtë gjini letrare për një dekadë e gjysmë, pavarësisht se boton paralelisht edhe shqip. Boton në vijimësi, madje, me suksesin e kohës, disa novela, (“Dashuria cingane”, “Pesë letra,- një histori e vërtetë”, dhe romane si “Spitali partizan” i lauruar më 1966 dhe i përkthyer në disa gjuhë).

Në fillim të viteve 60 dhe gjatë viteve 70 e në vijim, letërsia shqiptare njeh një bum të vertet, sasior e cilësor, në lëvrimin e gjinisë së prozës në të gjitha llojet, proza

në letërsinë e minoritetit grek njihet turrë. Përkundrazi, poezia njihet zhvillim të vullshëm dhe duket se plotëson të gjitha boshllëqet.

Po ashtu, pas mesit të viteve 80, periudhë kur shtrëngesat ideologjike dhe izolimi totalitar kishin filluar të lroheshin, në letërsinë e minoritetit grek lëvrimi i prozës në llojin e tregimit të shkurtër u rishfaq dukshëm.

Ekzistencën e aftësisë për të lëvruar prozën e verteton edhe realiteti i viteve pas rrënies së diktaturës në Shqipëri. Proza bëhet pothuaj mbisunduese dhe në të gjitha llojet. Vëllimet me tregime, novelat dhe romanet e autorëve minoritarë në gjuhën amtare, konkurojnë me sukses edhe në letërsinë greke

Kjo tregon se nuk ishte pengesë për lëvrimin e saj as mungesa e përvojës letrare dhe as kompleksiteti i problematikës.

Pra, edhe mendimi ynë përkon me mendimin e shfaqur se arsyeja pse nuk u lëvrua proza duhet kërkuar te drejtimi politik. Përvoja jonë personale na jep të drejtën të themi, gjithashtu, se stimulimi vetëm i poezisë në krijimtarinë letrare në minoritetin grek lidhet me argumentin ideologjik se ky minoritet si “i vogël në numër”, nuk duhet të manifestonte aftësi dhe vlera të qenësishme të një komuniteti me pretendime të tjera në krijimtarinë letrare

Ky qëndrim ka vlerë vetëm për letërsinë e shkruar në gjuhën amtare dhe jo atë të shkruar në shqip nga krijuesit minoritarë (si në rastin e Xhait). Po ashtu në lloje të tjera arti, përceptimi i të cilave kërkon një nivel të specializuar kulturor, si: piktura, skulptura etj, nuk u vu re e njëjta taktikë. Fakt është që piktorët, skulptorët, aktorët e kësaj përkatësie etnike nuk kishin kufizime për të krijuar në lloje të caktuara arti.

Problemi doli në fushën e muzikës. Aty nga mesi i viteve 80 një grup muzikantësh dhe letrarësh të minoritetit grek në Gjirokastrë tentuan të kompozonin e interpretonin këngë në gjuhën amtare jashtë kuadrit folklorik. Mënjëherë u ndërhy me metoda të buta për të hequr dorë nga kjo përpjekje me preteksin se minoriteti grek ka për traditë vetëm folklorin.

Në këtë pikë, pa dashur të përserisim rendësinë që ka për identitetin e vet, si letërsi e minoritetit grek, mbeshtetja dhe lidhja e qëndrueshme midis poezisë së kultivuar të poetëve minoritarë me folklorin, mund të themi se kjo lidhje u stimulua për arsye të tjera. Në përgjithësi, rimarrja e elementeve nga realiteti letrar i traditës popullore shfrytëzohet nga krijuesit minoritarë, ashtu si dhe shqiptarë, jo thjesht për t'i dhënë letërsisë frymë popullore apo vlera të veçanta.

Më shumë është kërkesë e orientuar për të ndihmuar që, fenomenet shoqërore që impononte politika sociale e pushtetit, të pranoheshin si produkt popullor. Gjithashtu, kjo poezi po përdorej me të njëjta funksione si tek folklori. Përbënte një mjet efikas për të mitizuar udhëheqjen komuniste.

Forma folklorike e poezisë në letërsinë e minoritetit zgjidhte, njëkohësisht edhe dy funksione të tjera. Ishte mjeti më i mirë për t'i krijuar këtij minoriteti përshtypjen se mbante lidhje me traditën e vet dhe për pasojë, i krijonte përshtypjen se kjo ishte mënyra më e mirë për të plotësuar dhe shprehur kënaqësinë dhe emocionin e vet.

Po ashtu, mendojmë se në këtë rast ka vlerë edhe konstatimi i shprehur nga A. Zaraballa, se poezia ishte “një strofkë” shpëtimi për të shprehur pa u lagur mendimet dhe ndjenat e tua.

Për të njëjtat arsye kjo përbënte tendencën e përgjithshme të letërsisë së kësaj periudhe në Shqipëri. Këtë e tregojnë më së miri edhe të dhënat statistikore. 40% e botimeve në Shqipëri në periudhën 1944-90 ishin poezi. Në Perëndim këto raporte janë diçka krejt të papërfytyrueshme. Por ka edhe me keq. Në Kosovë deri në 70 % e krijimtarisë letrare në të njëjtën periudhë e përbënte poezia.¹ Raportet e kësaj natyre të letërsisë në Kosovë kanë një shpjegim. Përderisa letërsia këtu ka një angazhim të theksuar kombëtar, kuptohet që do të përdoret edhe mjeti më i mirë për kultivimin dhe promovimin e kësaj ndjenje dhe ky mjet është poezia.

¹ Robert Elsie, Historia e Letërsisë Shqiptare, Tiranë – Pejë 1997, fq.417

Në letërsinë e minoritetit grek gjërat janë akoma më të rënda. Në krijimtarinë letrare të kësaj periudhe poezia e kalon masën 90 % të krijimtarisë letrare në përgjithësi dhe kuptohet se nuk ka asnjë arsye objektive për të pasur raporte të tilla.

KREU I GJASHTË

FAZAT KRYESORE TË LETËRSISË SË PAS LUFTËS, TIPARET DALLUESE, PËRFAQËSUESIT

VI.1. *Klasifikimi*

Duke u nisur nga pozicioni apo marrëdhëniët e letërsisë në minoritetin grek me pushtetin komunist do të mund ta ndanim në:

Letërsi “ të burgosur”* ose “të ndaluar” dhe letërsi “të lirë”.

Letërsia “e burgosur” përbëhet nga krijimtaria e njerëzve, të cilët, për shkak të kundërshtimit të regjimit komunist ose fizikisht, ose shpirtërisht ishin të burgosur, të internuar, me biografi të prishur, dmth, nuk gëzonin qoftë edhe ato liri dhe ato të drejta qytetare që pushteti komunist u lejonte njerëzve të tjerë. Si rezultat kjo letërsi nuk i sherbeu regjimit dhe ishte kundërshtarë i tij pavarësisht se lëxuesit e saj ishin të pakët. Njëkohësisht, ajo ishte thellësisht e angazhuar me fatin e lirisë së individit dhe identitetit etnik të vëna në rrezik.

Lëvrohet në kushte të vështira. Mban komunikim me letërsinë e kombit am të një periudhe të caktuar dhe shkruhet kryesisht në gjuhën amtare greke. Llojet kryesore të saj janë poezia dhe proza e shkruar në formën e ditarit, ose të kujtmeve apo autobiografive. Tematika kryesore mbetet ajo e marrëdhënieve të autorëve - krijues me pushtetin. Kjo letërsi nuk kishte parë dritën e botimit deri në rrëniën e regjimit komunist.

Letërsia “e lirë”. Do të mund ta ndanim në dy grupe. Në grupin e parë mund të përfshinim letërsinë që ka si karakteristikë krijimtarinë me autocensurë,

* Ne do të përdorim këtu termin “letërsi e burgosur”. Nisemi nga arsye thjesht emotive, duke qenë se ky term është përdorur deri tani në qarqet letrare të minoritetit për të përkufizuar, ose teresinë e letërsisë së periudhës së pasluftës, ose atë pjesë të letërsisë që iu kundërvu pushtetit dhe nuk kishte asnjë lidhje me të

domethënë, krijuesit të ndodhur midis ndërjegjes së plotë për rolin e letërsisë dhe pamundësisë për t'iu përkushtuar letërsisë së vërtetë ose përdorën sisteme metaforiko-alegorike në krijimtarinë e tyre, ose shkruanin paralelisht dhe letërsi të realizmit socialist dhe një letërsi tjetër, për një kohë tjetër.

Grupi i dytë përmbledh krijimtarinë thellësisht të angazhuar. Kjo letërsi përshkohet nga parimet e realizmit socialist të diktuar nga pushteti komunist në Shqipëri. Karakteristikë tjetër e rëndësishme e saj është humbja e komunikimit me letërsinë kombëtare greke. Lidhjet me të dhe me krijimtarinë letrare të krijuesve me origjinë nga minoriteti grek janë inekzistente, me përjashtim të rasteve të rralla. Po ashtu, kësaj letërsie iu mohua çdo lloj trashëgimie duke konsideruar si fillime të veta letërsinë e periudhës së Luftës së Dytë Botërore. Si në aspektin e parimeve, ashtu edhe përsa u përket ligjësive të tjera të zhvillimit, ajo u ndikua fuqishëm nga letërsia shqiptare **dhe përbën një pjesë të letërsisë shqiptare të realizmit socialist e shkruar në gjuhën greke.** Ajo ndjek zhvillimin e letërsisë shqiptare të periudhës së pasluftës dhe kalon nëpër dy faza. Faza e parë shkon si kohë deri në vitet 70 dhe faza e dytë deri në vitet 90. Zhvillohet kryesisht si poezi. Në aspektin e gjuhës që lëvrohet vihet re kalimi nga letërsia kryesisht në gjuhën amtare në letërsi bilinge.

Si pasojë, interesimi i saj për t'i shërbyer ruajtjes dhe zhvillimit të identitetit dhe kulturës së komunitetit që e prodhon dhe e konsumon bëhet mëse shumti në mënyrë indirekte.

VI. 2 *Letërsia “e burgosur”*

Letërsia “e burgosur” nuk është vetëm karakteristikë për minoritetin etnik grek, por për gjithë popullin dhe letërsinë shqiptare. E veçanta për letërsinë në minoritetin grek lidhet me faktin se ambienti mbytës dhe përndjekjet e regjimit komunist ndaj shkrimtarëve të përkatësisë etnike greke identifikohen me fatin e të qenit “minoritar”, gjë që krijon ngarkesën e rëndë emocionale të shkëputjes nga kombi am dhe nostalgjinë e lirisë së humbur. Te kjo letërsi dhimbja dhe protesta janë mbisunduese, pavarësisht nga dukja. Ajo komunikon drejtpërdrejt me këtë dhimbje që është sa e

njerëzve, aq edhe e ambientit që rrethon krijuesit e saj. Ndërsa revolta i ngjan një vullkani që e di se nuk mund të shpërthejë. Duhet venë re këtu një fakt shumë domethënës. Revolta në këtë letërsi nuk ka lidhje me njërëzit e thjeshtë të popullsisë shqiptare. Përkundrazi, ata konsiderohen “bashkëvuajtës”. Revolta nuk drejtohet as kundër “ambientit” shqiptar në përgjithësi. Disa nga autorët e letërsisë së burgosur të minoritetit grek shkruajnë, madje, edhe në gjuhën shqipe. E vërteta është se krijuesit e letërsisë së burgosur të minoritetit grek, ashtu si gjithë të përndjekurit e tjerë, ndihen shumë pranë me bashkëvuajtësit shqiptarë. Ata i afron kundërshatari i përbashkët politik, produkt i ideologjisë komuniste dhe i veçon, pa i armiqësuar, fakti se liria për krijuesit minoritarë ka dhe një vlerë tjetër. Është e lidhur me mohimin e kombit am.

Kjo letërsi u shkrua nga tre kategori krijuesish.

a. *Kategoria e parë* përbëhet nga krijues që vuajtën denimin nëpër burgje, kampe internimi apo që provuan privimin e lirive civile. Përfaqësues kryesorë të kësaj kategorie mund të përmendim Niko Filipa Zahon, Foto Qiriazatin etj.

Nikos Filipa Zahu. *U lind më 1929 në fshatin Lugar. Pas çlirimit familja e tij u shpall “kulake”. Vëllai i tij i madh vdiq në burgun e Spaçit, ndërsa tjetri në internim. Më 1948 vetë ai tentoi të arratisesh me not nga Saranda për në Korfuz. U arrestua dhe u dënua me 18 vjet burg. Në burg mësoi edhe dy gjuhë të huaja. Shkroi përveç poezive edhe një ditar, të cilin nuk e gjeti, pasi vendi ku e kishte groposur ishte transformuar. Të njëjtin fat kishin edhe poezitë për tre vëllime poetike. Më 1966, kur u lirua nga burgu u bë e njohur se shkruante letërsi dhe e riarrestuan. Fitoi lirinë më 1990.*

Poezitë që shpëtuan i përmbloodhi në një vëllim poetik të botuar në Korfuz më 1992. Poezia e parë mban datën 1957 dhe e fundit u shkrua më 1990. Ato kanë shtrirjen gjeografike të burgjeve, kampeve të përqëndrimit dhe internimeve të të gjithë Shqipërisë. Fillojnë me burgun e Gjirokastrës e të Tiranës, dhe përfundojnë me kampet e përqëndrimit në Laç dhe në Mamuras. Pjesa më e madhe e poezive u

shkrua në Llakatund. Vetëm një poezi është shkruar në liri në vitin 1957. Vdiq “i varfër, por i nderuar” dhe pa familje më 2003 në Korfuz.

Në parathënien e përgatitur nga botuesi i vëllimit të tij poetik thuhet ndër të tjera “Zahua ka për ne flakën që nuk shuhet kurrë, është njëriu mendimtar që ka vizione, është njëriu i thjeshtë që ngjitet në ndërgjegjen tonë. Është poet i vërtetë përderisa nuk u shërben regjimeve, por sakrifikohet në emer të muzës dhe i shërben ndjenjës”¹

Ah! Do të desha me këngë
Të prisja ardhjen e agimit
Pranverës t’i hiqja çdo brengë
Dritë t’i shtija lulëzimit

Αχ! Ήθελα με τραγούδια
να τραγουδήσω την αυγή
την Άνοιξη με τα λουλούδια
που ομορφαίνουνε τη γη

Por unë s’ mundem të këndo
Zëri më mbytet në fyt
Lërmë, zemra ime, të lotoj
Diçka më sëmbon, më ndrydh

Μα δεν μπορώ να τραγουδήσω
με πολυβόητη φωνή
άσε, καρδιά μου, να δακρύνω
κάτι με σφάζει με πονεί.....

Kështu shkruan poeti në një nga poezitë e tij në burgun e Gjirokastrës më 1958. Vargu i tij është i thjeshtë. Përdor strofën me numër të ndryshëm vargjesh, me rimë dhe pa rimë. Gjuha është popullore. Nuk shprehet me figuracion të zgjedhur apo të ndërlikuar. Interesohet më shumë për shprehjen e drejtpërdrejtë të ndjenjave. Në poezitë e tij nuk kemi një duel të vazhdueshëm të poetit me pushtetin në emër të lirisë, por edhe njeriun të mbushur me mallin e dashurisë për ajrin e pastër, për shaminë dhe emrin e një vajze, për të afërmit. Të gjitha këto edhe pse trajtohen si elementë jetësorë që i mungojnë, nuk e bëjnë pesimist.

Fotos Qiriazatis. U lind më 1942 në fshatin Llazar të Sarandës. Më 1968 u diplomua në fakultetin filologjik të Universitetit të Tiranës. Një vit më vonë u dënua

¹ Νίκο Φίλιππου Ζάζου, ποιήματα, Korfuz, 1992, fq. 9.

me një vit riedukim nëpërmjet punës dhe më 1987 u dënua me 15 burg si organizator i një grupi nacionalist grek.

Më 1964 kishte botuar vëllimin poetik “Fluturimet e para”, më 1969 “Hapat”, dhe më 1979 “Rruga drejt burimeve”. Para periudhës së burgimit tre herë kishte paraqitur për botim një vëllim me tregime që më pas e titulloi “Bërtitje në mesnatë”(«Κραυγή στη νόχτα») dhe të tri herët i ishte kthyer mbrapsht “për gabime ideologjike”. “Më 1970, - thotë në shenimet e veta autori, - libri u varros për herë të parë me shënimin: “I dashur mik, kushdo qofsh, bëj pak durim që të lexosh këto rreshta. Këtu do të gjesh rreckat e një jete që pikon gjak”. E ripunoi dhe e botoi si libër të periudhës komuniste më 1992 me titullin e lartpërmendur («Κραυγή στη νόχτα»).

Vlerësimet në Greqi për letërsinë e Qiriazatit janë nga më pozitivet. Ai cilësohet si një shkrimtar që “kërkon bindshëm një vend në letërsinë moderne greke” dhe vazhdon më poshtë: “ Kjo poezi dhe kjo prozë kaluan mes për mes errësirën e natës dhe nuk u nxinë, nuk u vyshkën”¹

“Qiriazatin mund ta karakterizojmë si një mjeshtër të vërtetë të fjalës që ka shkruar disa nga faqet më të mira të prozës së re greke”.²

Të po kësaj periudhe janë edhe poezitë e vëllimit «Φωτολούλουδα» (“Luledrite”). Bile, ai mban mend se këto poezi janë shkruar në dimrin e vitit 1987 deri në korrikun e po atij viti në hetuesinë e Tiranës, midis seancave të hetimit dhe të torturës. “Natyrisht nuk bëhej fjalë për bojë dhe penë. M’u desh përseritje e përditshme për t’i mbajtur në kujtesë, ”- thotë poeti. Dy vjet me vonë, më 1989, ai i futi poezitë e tij në tubeta boshe pastë dhëmbësh dhe me ndihmën e bashkshortës i nxorri nga rrethimi i burgut

Pas viteve 90 Qiriazati boton edhe disa libra të tjerë që me siguri e rrjeshtojnë atë edhe në kategorinë e dytë të letërsisë së burgosur të minoritetit grek në Shqipëri. Përmendim librin «Άκου τι σου σφουρίζει ο άνεμος», (“Dëgjo ç’të thotë era”),1999,

¹ Shtëpia botuese “Akritis” Athinë , 1992

² gaz. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, 31. 01.1993

romanin në dy vëllime «Κυνηγώντας την ομορφιά» (“Duke ndjekur bukurinë”) dhe «Η κόρη του ποιητή» (“Vajza e poetit”).

Sido që të jetë, Fotos Qiriazatis njihet si poet rebel të cilin e përçon tej e mban dëshira e zjarrtë për liri, dashuria e madhe për njërit dhe vendlindjen e tij. Shquhet për një stil energjik e patetik, por që di të përdor edhe tone të ulëta. Ndjenja e dëshpërimit është e pranishme, por kurrë ai nuk di të qajë. Edhe në momentët e dëshpërimit më të madhë, di vetëm të ndezë një pishtar shprese në zjarrin e dashurisë për vendin e tij, për lirinë, në kuptimin më të gjerë të fjalës. Heronjtë e tregimeve të tij, sado që shpesh deklarohen si histori të jetuara, kanë shumë elementë nga temberamenti dhe karakteri i tij rebelues. Veprojnë vetëm, edhe kur na shfaqen krejt të depersonalizuar që pranojnë se mekanizmat e Sigurimit të diktaturës u lexojnë akoma edhe mendimet më të fshehta dhe ata ndjejnë hekurin e ftohtë të prangave në durt që i zgjatin vet, edhe kur duan të ndryshojnë realitetin kur te tjerët janë, ose mbeshtetes pasiv, ose si të pajtuar fatalisht me atë realitet skllaverues. Gjithë filozofia e krijimtarisë së tij letrare, që në fakt përbën thelbin e ndërgjegjes së tij shpaloset në katër vargjet e para të poezisë «Επιμέναμε», (Këmbëngulnim) 1980.

*Këmbëngulnin te thoshnim “Po”
Kur të gjitha na flisnin “Jo”
Na shkuan vitet, vëllai im,
Në presën e dyfishtë të një thike.*

*Επιμέναμε να λέμε το «Ναι»
όταν όλα μας κράζανε «Όχι»
Μας πέρασαν τα χρόνια αδερφέ,
σαν απάνω σε δίκοπη κόγχη.*

Qiriazatin vazhdon ta zotërojë vetmia, në kuptimin e asaj që ai e konsideron mëshirë çdo pekulje ndaj vuajtjeve personale kur shikon se vendlindja e tij, shpresen që e mbante gjallë vite me radhë vendlindjen e tij e përjeton si zhgënjim.

b. *Kategorinë e dytë e përbëjnë krijues minoritarë të cilët, ose nuk mund të botonin letërsi “për shkak të biografisë”, ose përmbajtja e krijimtarisë së tyre artistike ishte “antikushtetuese”, pra, nuk mund të botohej. Dallojmë dy grupime.*

Në grupimin e parë hyjnë ata krijues që shkruanin letërsi dhe e mbanin të fshehur “në dhe” duke pritur një ditë më të mirë për botimin e saj. Përmendim

Andrea Zarballan, Vangjeli Vasiliun, Aristidhi Qirushin, Foto Qiriazatin, Niko Litin etj.

Kishte nga ata krijues që, njëkohësisht, mund të shkruanin edhe për llogari të parimeve të realizmit socialist. Kjo letërsi ishte produkt i autocensurës. Ndodhte shpesh që shkrimtari apo poeti i ndodhur midis nevojës për t'u autocensuruar dhe ndërgjegjes për misionin e vërtetë të letërsisë të kërkonte forma të tilla shprehjeje e komunikimi që u jepnin veprave të tyre vlera të veçanta artistike.

Burim mjetesh të tilla shprehëse ishte krijimtaria popullore, e cila fitonte automatikisht disa funksione. Shërbente, siç thamë, si ushqim për këtë letërsi dhe, njëkohësisht, si mjet komunikimi me traditën e mohuar në emër të “realitetit të ri të partisë”. Shërbente njëkohësisht edhe si një menyrë për ta mbajtur gjallë dhe në veprim vetë traditën. Një shembull të tillë përbën poeti dhe publicisti Andreas Zarballas.

Andreas Zarballas. *Në shënimet e veta lidhur me vëllimin e tretë poetik të tij, “101 ποιήματα για μια χούφτα χώμα” (101 poezi për një grusht tokë), botuar më 1992, ai thotë se 101 poezitë e këtij vëllimi janë shkruar në vitet 1970 deri më 1990. Lëxuesi i vetëm ishte gruaja e tij e cila dinte edhe vendin që ato groposeshin. Ajo nuk rrojti për t'i parë ato të botuara dhe Zarballas ia dedikoi asaj librin me shenimin: “Merit të dashur. Kur ato ishin nën dhe ajo ishte midis nesh. Tani që këto poezi dolën në dritë të diellit ajo nuk është më” Numri 101 në titull lidhet me shprehjen aq shpesh të degjuar në minoritet për denimet e renda, deri kapitale, të gjykatave komuniste në dëm të minoritarëve grek. Atëherë doli nëvoja e një tabuje. Tabuja ishte “U dënua më 101”, dmth, u dënua me 101 vjet burg. Pra, nuk kishte më shpëtim për të dhe liri për familjen e tij. Kjo skenë vizatohet drithëruese në poezinë me titull “Automjeti me Nr.11”. Fjala është për numrin (targën) e “gazit të degës së punëve të brendshme” të rrethit të Sarandës. Në atë kohë të gjithë e dinin se kudo që kjo makinë shfaqej do të ndodhte arrestimi i radhës. Poeti për ta bërë më të frikshme këtë gjëmë e vlerëson atë nga këndvështrimi i fëmijëve, të cilët në vend që të gëzoheshin*

se shikonin një makinë, siç do të qe e natrshme për kohën, ata shprehen bashkë me poetin:

<i>Makina me Nr. 11 lëron fshatrat tona</i>	<i>Το αυτοκίνητο Αριθ.11 αλωνίζει τα χωριά μας</i>
<i>Nga pas</i>	<i>Πίσω του</i>
<i>Lë dy vragë paralele</i>	<i>αφήνει δύο παράλληλες γραμμές</i>
<i>Plot hieroglife.</i>	<i>γεμάτες ιερογλυφικά.</i>
<i>Këtë shkrim e njohim.</i>	<i>Αυτή τη γραφή τη γνωρίζουμε</i>
<i>Eshtë i vdekjes .</i>	<i>Είναι του θανάτου</i>

Poezitë e kësaj përmbledhjeje përbëjnë një mohim rebelues të realitetit ku jetonte poeti. Ato mbajnë të shpalosur gjithë ndërgjegjen e tij, njerëzore e poetike. Poeti është i ndërgjegjshëm se, po të diktohej forca shpërthyesë që zotërojnë vargjet e tij, do të provokonin zemërimin “ e Perendisë së Tmerrit” ndaj tij. Ndaj edhe ai ua besoi ato baltës së vendlidjës së tij dhe Merit që, në fakt, përbëjnë në një kuptim më të gjerë, dhe pikënisjen për simbolikën e veçantë të tij. Zarballai nuk na shfaqet as si “dehero” e as si hero. Na shfaqet thjesht si poet dhe si njeri në një pozicion të dyzuar, që e kupton se ishte më mirë të jetoje në atë skëterrë me qëllim të ndizte qoftë edhe fshehuarazi një qiri, sesa të kërkonte vdekjen qoftë edhe si hero.

Duhet thënë, gjithashtu, se edhe tek këto poezi Zarballai operon me të njëjta mjete shprehëse: simbolin, metaforën, paralelizmin, alegorinë. Ai riaktivizon me një dinamikë dhe filozofi të re mesazhet e krijimtarisë popullore tradicionale, për të krijuar kozmosin e atdheut të tij të veçantë si në aspektin diakronik, ashtu dhe aktual. Ai niset nga momenti i realitetit dhe zhytet në ndërgjegjen e koduar të identitetit kolektiv të dhenë me simbolikën, mitet dhe metaforat e veta aq të njohura. Në vijim rikthehet te realiteti i tij duke u shtuar mesazheve poetike të siguruara nga kjo trashëgimi kolektive elemente poetike të tij. Kështu poeti duke parë shamtë e bardha të dropulliteve që bëjnë një përjashtim në të gjithë veshjen e Jugut, i kthen ato në një simbol të fuqishëm. Thotë poeti:

<i>Shamitë dropullite janë vela të bardha</i>	<i>Τα δροπολίτικα μαντίλια είναι άσπρα πανιά</i>
<i>Dhe Dropulli lundron.....</i>	<i>Και η Δρόπολη αρμενίζει.....</i>
<i>I vështirë udhëtimi</i>	<i>Δύσκολα το ταξίδι</i>
<i>Valët që ngrë Perendia e</i>	<i>Τα κύματα που σηκώνει ο Θεός</i>
<i>Tmerit janë male</i>	<i>Τρόμος είναι βουνά</i>
<i>Çdo ditë rrezohen udhëtarë</i>	<i>Κάθε μέρα πέφτουν επιβάτες.</i>
<i>Por velat mbesin të bardha.</i>	<i>Μα τα πανιά μένουν άσπρα.</i>
<i>Nuk u nxinë</i>	<i>Δεν μαύρισαν</i>
<i>as në detin e kurbetit,</i>	<i>ούτε στο πέλαγος της ξενιτιάς,</i>
<i>as në ngushticat e vdekjes,</i>	<i>ούτε στα στενά του χάρου,</i>
<i>as në mesin e detit të</i>	<i>ούτε καταμεσής στη θάλασσα της</i>
<i>rrobërisë. Asnjë Thisea</i>	<i>σκλαβιάς. Κανένας Θησέας</i>
<i>nuk udhëton me këtë anije.</i>	<i>Δεν ταξιδεύει με τούτο καράβι</i>
<i>Dhe Dropulli lundron</i>	<i>Και η Δρόπολη αρμενίζει</i>
<i>me velat plot bardhësi të hapura</i>	<i>με όλα τα κάτασπρα πανιά της</i>
<i>përballë erërave.</i>	<i>ανοιχτά στους ανέμους</i>

Vangjelis Vasiliu. *U lind në Kalcat të Sarandës, më 1918. Që në moshë fare të re ai botoi poezitë e para të tij në shtypin letrar të kohës në Greqi dhe u konsiderua një penë me pretendime të mëdha poetike. Si shumë të tjerë nga minoriteti grek, gjatë Luftës së Dytë Botërore iu bashkua lëvizjës partizane ku vazhdoi të shkruajë poezi, tani në shërbim të luftës. Eshtë autori i baladës së famshme për heroin Lefteri Talo. Më 1946-1949 burgoset dhe akuzës së prokurorit si filogrek ai i përgjigjet. “Gabim, zoti prokuror! Jam grek safi. Filogrek mund të jetë një italian ose ndonjë tjetër.”*

Pas burgut, kur miqtë e tij i kërkuan të shkruajë sërish poezi, ai iu përgjigj: “Zemra e poetit nuk i ngjan ziles që tringëllin kurdoherë që dikush i bie”

Mëgjithatë, vdiq më 1991 duke lenë një pasuri poetike të pabotuar dhe ditarin e tij të gjatë.

Në grupimin e dytë përfshihen ata krijues që krijimtaria e tyre e vërtetë shpërtheu pas rrënies së pushtetit komunist. Përmendim këtu Vasili Gjizelin, Tilemaho Koçën, Jorgo Çatin etj. Krijimtaria e tyre dallohet për një prodhimtari të lartë. Gjithashtu, edhe pse ata janë vuajtës të sistemit komunist, edhe pse tematika në veprat e tyre është e lidhur shpesh me realitetin e periudhës komuniste, krijimtaria e tyre letrare është e çliruar nga mllefet personale. Ata shpalosin hapur filozofinë e paqes dhe të faljes nën devizën se privimet e tyre nuk duhet t'i provojnë dhe të tjerë. Por, megjithatë, këta krijues nuk mund të fshehin në krijimet e tyre dëshirat të paplotësuara në kohën e duhur, sado “froidiste” të duket kjo.

Vasilis Gjizelis. *U lind më 1938 në fshatin Pllakë të Sarandës. Studimet e larta për filologji në Universitetin e Tiranës i filloi më 1959, por nuk i mbaroi. I arrestuan të atin me akuzën për “shovinizëm”. Gjyqi vendosi që i ati të ekzekutohet dhe vetë Vasilis dhe familja e tij të internohen në Mirditë.*

Në gusht të 1990-ës largohet nga Shqipëria dhe vendoset në Greqi. Për një periudhë shtatëvjeçare, nga 1991-1997, boton shtatë libra, shumica me poezi: «Δύσκολη πορεία» (“Rrugë e veshtirë”), Athinë, 1991; «Ελευθεριάδα», (“Iliriada”) Athinë, 1993; “Puthja Blu” Elbasan, 1993; «Υπάρχω» (“Egzistoj”), Athinë, 1994; «Πάψε να μου το λες» (“Pusho se theni”), Athinë, 1994; «Σε ματωμένο κύκλο» (“Në rreth të gjakosur”), Athinë, 1997; «Βαλκανιάδα» (“Balkaniada”), Athinë, 1997. Përveç poezisë shkruan dhe tregime. Poezi të tij janë përfshirë tek “Antologjia e Poezisë së Re Greke”, 1995, “E shumëanashme”, 1995. Po ashtu është nderuar me disa çmime.

Ajo që duhet thënë për poezinë e Gjizelit është fakti që mllefi i tij poetik shpërthen pas kaq vitesh ndrydhjesh. Ai merr me vete përjetimet e një jete plot mohime, frenime dhe zvetënime, për t'i bashkuar me shqetësimet e përgjithshme të kohës së brezit të tij dhe të së ardhmës. Duket se vuajtjet e tij e bindën më shumë poetin që të përvetësojë deri në përkushtim dashurinë, lirinë, bashkëjetesën, paqen. Gjithashtu, ai nuk ka ngurrim të tregojë se këto nuk janë gjëra kaq të thjeshta. Aq me

tëpër ato mund të varen nga ai. Kjo, megjithatë, nuk lëkund tek ai bindjen e misionit të poetit për këto ideale. Gjizelis skruan :

<i>Dhe unë, në udhët e botës,</i>	<i>Κι εγώ, στ' ανάγναντα του κόσμου</i>
<i>kalorës i zi në udhëtim,</i>	<i>μαύρος καβαλάρης χρόνια στέκω,</i>
<i>fatin e "zotave" duke trazuar.</i>	<i>ανασκαλεύοντας τη μοίρα των «θεών».</i>

Ndryshe nga N. F. Zahos poezia e Gjizelis zotërohet nga një figuracion i zhdërvjellët. Duket se i beson formës për të përcjellë më mirë mesazhet e veta që, gjithsesi, kanë një funksion të qartë civil. Eshtë nga të pakët që vazhdon të shkruaj letërsi në gjuhën shqipe, edhe pse jeton në Greqi, edhe pse jeta e tij në Shqipëri ishte sinonim i internimit.

Tilemahos Koças. *U lind më 1951 në fshatin Vrisera të Gjirokastrës. Ai që në lindje provoi fatin e biografisë së keqe të shumë femijëve minoritarë grekë e shqiptarë. Mbaroi vetëm shkollën e mesme në Gjirokastër, sepse kaq i lejonte biografia e prishur. Sprovat e para letrare i fillon shumë vonë, në prag të rrënies së sistemit, me tregimet e botuara në gazetën "Llaiko Vima Letrare".*

Me 1991 është nga të parët që "arratiset" në Greqi dhe fillon punë në ndërtim. Ndërkohë vlaga krijuese e kthen nga rruga e llaçit dhe e betonit në atë të letërsisë. Kështu, po më 1991, boton vëllimin e parë me tregime «Συμβάν στη νύχτα» ("Ngjarje në mesnatë"). Më vonë pasoi libri tjetër me novelën «Το τελευταίο καναρίνι», 1995, i përkthyer edhe në gjuhën shqipe me të njëjtin titull "Kananini i fundit". Më 1998 Koça boton vëllimin e tretë me tregime me titull «Το τραγούδι εκείνης της νύχτας», ("Kënga e asaj nate") dhe po atë vit novelën «Βροχή στον τάφο» ("Shiu mbi varr"). Pas këtij libri paraqitet me romanin, «Τα εφτά παραθύρια» ("Të shtatë dritarët"), 2003.

Tilemahos Koças është një nga krijuesit minoritarë që, siç shprehet kritika greke, “ hapi i pari perden për të na treguar përditshmërinë e një populli që rronte i harruar pranë nesh ”¹

Koças është një rrefimtar me stil të thjeshtë. Hapi i tij i mbështetur në rrefimin popullor, por pa rënë në folklorizma, është i sigurt. Ka një komunikim të drejtpërdrejtë me lexuesit e tij, të cilëve u tregon me gjuhën e përditshme gjëra aq të zakonshme e njëkohësisht kaq të rëndësishme nga jeta e tyre në sistemin komunist, të cilat ata nuk kishin mundur t'i vinin re. Përshkrimet dallohen nga qartësia dhe dialogu nga vrulli. Drama përsonale e kolektive, dëshira të paplotësuara, ëndrra të vrara nga regjimi komunist përbëjnë kuadrin e tematikës së Koçës. Ai nuk pretendon të na shfaqet si një hero i paqenë, por, si vlerë më pozitive dhe si i tillë kumton faljën dhe pendimin. Duke u nisur nga teoria e studiuesit amerikan Wane C. Booth, për rrefyeshin, te Koça rrefyeshit më shumë janë jo dramatikë (nuk marrin pjesë drejtpërdrejt në zhvillimin e ngjareve), të vetëndërgjegjesuar, (janë plotësisht të ndërgjegjshëm për ato që ndodhin në rrefim), të privilegjuar, (kanë njohje të thellë të ngjarjeve që rrefejnë). Sido që të jetë, janë produkt i përvojës së tij të gjatë, përvojë që autori e përjetoi si vuajtje dhe tani ua përcjell lexuesve në art.

*Interes paraqet në këtë grup rasti i **Athanasios Fidhit**, i lindur në Gjirokastër më 1909 dhe i diplomuar në Universitetin Juridik të Milanos. Ai shkroi poezi, tregime, romane dhe drama. Por veprat e tij mbeten të pabotuara. Studimet e tij jashtë shtetit si dhe burgosja dhe internimi i vëllait për 38 vjet nuk krijuan asnjë mundësi për botimin e tyre.*

- *Një rast krejt të veçantë paraqet poeti dhe shkrimtari **Jorgos Çatis**. U lind në Qesarat të Sarandës më 1953. Ndoshta, nuk ishin arsyt politike ato që e penguan të shkruajë në periudhën deri në vitet 90. Por liria e pas viteve 90 zbuloi në nëndërgjegjen e tij letërsinë. Ky metabolizëm na paraqitet si një kërkesë e “unit” të tij për të provuar egzistencën e vet si njëri dhe si poet dhe realizohet duke shtyrë apo larguar nga vetja çdo gjë që përbën thelbin e identitetit të vet kolektiv,*

¹ Gaz «Καθημερινή», dt. 06.03.1994, fq.31,

përkatësinë etnike dhe që i siguron vetminë në grupin shoqëror që e rrethon. “... poet i çuditshëm. Një njëri krejt i veçantë..... I pashpjegueshëm për kërkesat e veta”, - thotë për të Nikos Kacalidhas¹. Në këtë kontekst, gjithë krijimtaria e tij është shkruar në gjuhën shqipe. I çuditshëm është gjithashtu edhe fakti se nga gjithë elementet e tjerë përbërës të përkatësisë etnike ai mbart pothuaj vetëm gjeografinë e toponimisë. Kozmosin e miteve dhe të mjetëve të tjera shprehëse për krijimtarinë e tij i kërkon dhe i gjen në botën shqiptare.

“Një ditë pranvere unë mora lahutën

E nisa këngë për Mujë dhe Doruntinë...” - thotë poeti. Pra ai nuk merr, ta zemë “lirën”, as u drejtohet Dhijenis Akritës që është homologu i Mujit, as Aretis që është e motra e Konstandinit tek balada greke e vëllait të vdekur. Po ashtu, ai për të kënduar zgjedh “..... Dyjarën, gajden, çiftelinë / E isos labe i qepem pak më vonë”, që janë vegla muzikore karakteristike shqiptare.*

Ndër veprat e J. Çatit përmendim: “Zëra nga sketerra”, poezi, 1995; “Përralla me mbret”, fabula, 1995; “Mes dashurisë e dhimjes”, lirika, 1996, “Mimozat e zemrës”, vjersha, 1997, Në skaj të ëdrrës pret një vajzë”, lirika, 1998, “Mbjell mes jush një sekuó”, poezi, 1999; “Mërmërimë mes gurgullimash”, poezi 2000; “Ëndërrvrasësit”, poemë, 2000, “Alter ego”, roman, 2001; “Puhi pas duhisë”, poezi, 2003.

c. Në kategorinë e fundit përfshihen ata krijues të letërsisë së minoritetit grek, veprimtaria letrare e të cilëve u zhvillua jashtë kufijve të Shqipërisë, por që krijimtaria e tyre nuk shkëputet nga realiteti i këtushëm. Për shkak të regjimit ajo ishte e ndaluar për lexuesin minoritar (Ajo nuk mund të konsiderohet “e burgosur”, por as mirëfilli e “internuar”)

Përmendim këtu krijuesit më të vjetër dhe më të dëgjuar si Katina Papa (1903-1959), nga Janicati i Sarandës, Taso Vidhurin (1888-1967) nga Dhrovjani i Delvinës,

¹ N. Kacalidhas, Marrëzia, jeta dhe vdekja, parathënia e vëll. “Mërmërimë mes gurgullimash”, Sarandë, 2000

* Poezia, “Kalorësi i këngës”, vëll. “Kalorësi i ëdrrës”, Tiranë 2002

Jani Lilin (1916 –1965) nga Derviciani i Gjrokastrës*. Ata janë larguar shumë kohë para luftës nga vendlindja e tyre, por, siç thamë, krijimtaria e tyre letrare mbeti e lidhur me vendlindjen e tyre.

Ndër ta mund të rreshtohen edhe përfaqësues të tjerë, të cilët janë larguar nga vendlindja kur e kuptuan se komunizmi përbënte për ta një rrezik eventual. Përmendim këtu Mihali Hristo Manon (1910-1973), nga Derviciani i Gjrokastrës, i cili u largua nga vendlindja pasi lufta po mbaronte dhe diferencimi i qëndrimeve nga pushtetmarrësit komunistë po bëhej evident.(Më 1952 boton revistën «Ηπειρωτική εστία» (“Vatra epirotase”).Më 1956 boton përmbledhjen «Ηπειρωτική Ανθολογία» (Antologji epirotase”) me poezi dhe tregime të autorëve nga treva e tij. Më 1957 boton në SHBA librin «Νοεροί περίπατοι στην Ελλάδα» (“Shëtitje imagjinare në Greqi”).

VI.3 Letërsia e angazhuar

Përballë këtij realiteti letrar ekziston ai i letërsisë së angazhuar ose të partishme. Stadet deri në kthim në ndërgjegje të kësaj letërsie kalojnë nga frika te nevoja e mbijetesës, nga nevoja për mbijetesë te bindja deri në devotshmëri në shërbim të politikës së pushtetit.

Era e barutit politik përbënte frymëzimin e tyre “si një përzierje frike e patosi revolucionar”. Këndvështrimi letrar është peng i fenomenëve bardhë e zi në një tematikë të mbërthyer kryesisht në jehonën e lirisë së fituar nga lufta, në vrullin revolucionar për ndërtimin e jetës së re dhe në vazhdimin e luftës kundër armiqve. Kjo tematikë i siguronte letërsisë rolin që i caktonte partia në shërbim të proceseve “të ndërtimit socialist të vendit”. Dalian Shaplllo e përcaktonte misionin e poezise, “*mjet qe u shërben masave, t’u jap atyre ushqim shpirtëror dhe kënaqësi emocionale*”¹. Pra siç shihet, gjendemi në realitetin e zbatimit rigoroz të parimeve të

* Shih. “tiparet e letërsisë në minoritetin grek pas vendosjes së kufive shterorë”

¹ R. Elsie, Histori e Letërsisë Shqiptare, Tiranë-Pejë, 1997, f.417.

letërsisë së proletkul't të përpunuar si teori e letërsisë së klasës në pushtet në ish-B.Sovjetik

Mëgjithatë nuk mund të mos vihet re se parimet e letërsisë së realizmit socialist në letërsinë e minoritetit grek u zbatuan në formën e ndikimit, madje jo të natyrshëm, nga letërsia shqipe. Po ashtu modelet letrare të shkollës ruse ishin një përshtatje abuzive në realitetin e këtushëm. Kjo ndodhi për faktin se u imponua shkëputja e dhunshme nga tradita dhe nga zhvillimet letrare të kohës e në mënyrë të veçantë nga letërsia e kombit am. Po ashtu përndjekjet dhe dhuna provokuan një djerrinë krijuesish.

Mishërimi artistik në këtë lloj letërsie, bëhej shpesh me një gjuhë panigjirike, deklamative e propaganduese. Ndërsa, duke qenë se përvoja e vetme letrare në gjuhën amtare mbeti krijimtaria popullore, mbështetja në këtë përvojë me synim realizimin e detyrimëve ndaj politikës, siguronte shpesh një skematizëm folklorik.

Këtë e tregojnë më së miri titujt dhe përmbajtja e librave të parë në gjuhën greke. “Jetë e lirë” 1953 dhe “Traktoristja” 1957 janë titujt e dy vëllimeve poetike të Pano Çukës. “Lirisë dhe paqes” i drejtohet në vëllimin e tij të parë poetik Janis Panos. Njëpërmjet vëllimit poetik “Fyelli im” shprehte të njëjtat qëndrime, ndjenja dhe mendime poeti Pavllos Shutis.

Duke shfletuar 43 poezitë e vëllimit të parë të P. Çukës të cilat u shkruajtën në gjerësinë kohore 10 -vjeçare, por dhe veprat e tjera në vijim, do të hasim tituj të tillë, si: “Lavdi Partisë”, “Një mijë vjet Enverit”, “Çezmave të reja të Dropullit”, “Dritë e re”, “Rinia e punës”, “Miqtë e mëdhenj” (kushtuar vizitës së delegacionit të kolkozianëve sovjetikë në kooperativën bujqësore të Vrionit –Vurg) etj. Kritika e kohës e përcjell kështu vëllimin e parë poetik të Çukës dhe përbën karakteristikë për të gjithë letërsinë e pasluftës në minoritetin grek:

“ Fryma e Partisë është e gjallë në të gjitha poezitë , në daç për problemet e transformimit të jetës në vendin tonë, në daç për frymën internacionaliste të një letërsie militante, si e jona, të realizmit sicialist” , - do të shkruante S.Çomora¹

“Burim frymëzimi për poetin janë njerëzit e lirë, pa zotër dhe afendër mbi kokë. Ata ndërtojnë me duart e tyre jetën e re, jetën që nga dita në ditë bëhet më e mirë.... Vjershat e Pano Çukës edukojnë lexuesin me frymën e re, me frymën e partisë dhe janë thurur bukur nga ana artistike.... karakteristike dalluese e poezisë së tij është forma kombëtare dhe përmbajtja socialiste”, - thotë për të njëjtin vëllim poetik Spiro Kufo. ²

Në të njëjtën shkrim autori S. Kufos nuk ka si të mos vëjë re se vargjet prozaike, deklarative të cilat *“Përveç se prishin bukurinë artistike të vjershës, shtrembërojnë edhe realitetin tonë, pse e paraqitin ndërtimin si një punë të lehtë dhe rrugën që të shpie tek objektivi i caktuar si të shtruar me lule, pa pengesa e vështirësi”³* Megjithatë, siç shihet, këto dobësi nuk vihen re se demtojnë cilësinë artistike të poezisë, por se nuk i japin mundësi asaj të kryej mirë funksionin si mjet ndihmës i propagandës së partisë. Po ashtu, që në këtë vëllim të parë poetik shohim si vershojnë fjalë dhe shprehje stereotipe, si: shkëlqim, dritë , ferr, lavdi, lumturi, thesar, vullkan, djersë, çelnikos, jeta, gjak etj. Fjala “gjak” përsëritet 15 herë.

Këto karakteristika janë dominante gjatë gjithë fazës së parë të letërsisë së pasluftës së minoritetit grek e cila, si në letërsinë shqiptare, zgjat deri në vitet 70.

Pothuaj, në të gjithë fazën e saj të parë të periudhës së pas luftës edhe poetët minoritarë grekë nuk arritën të zgjidhnin dilemën midis poetit si i tillë dhe misonit të tij propagandistik të paracaktuar. Kjo do të thotë *se gjithkohshmëria e vlerave artistike “si harmonizim i momentit artistik të krijimit me momentet e reja të perceptimit artistik”⁴* në perspektivën e kohës, nuk funksionoi në këtë lloj letërsie.

¹ Spiro Çomora, revista “Nëntori”, nr. 3 , 1954, fq. 99.

² S. Kufo, gaz. “Zeri i popullit”, dt. 29.07.1953, f.3

³ S. Kufo, gaz. “Zeri i popullit”, dt. 29.07.1953, f.3

⁴ Γιώργος Βελοούδης, Γραμματολογία – Θεωρία της λογοτεχνίας, Athinë, 1994, f.367.

Këtë e tregoi dhe fati i shumë veprave letrare, të cilat, me ndryshimin e sistemit, humbën mundësinë për t'i rezistuar kohës e për të ekzistuar.

Megjithatë edhe në këtë periudhë dallohet qartë se poezia, ndryshe nga proza, mbetet individuale në kuptimin e qëndrimit artistik ndaj realitetit dhe unit poetik. Si e tillë nuk mund ta pranojë tërësisht peshën e kornizave strikte. Nga ana tjetër, sado i angazhuar të jetë një poet, nuk mund të flijojë gjithë lirinë e tij në emer të devocionit politik. Vetë ndjenja estetike e gjuhës poetike, liria relative e shprehjes që ofron poezia, prania e fantazisë në të dhe nevoja për gjetjen e konvencioneve të reja shprehëse, qoftë edhe për të shprehur në mënyrë artistike ide politike e sociale, përbëjnë elementët dalluese estetike të një letërsie sado që ajo mban vulën e epokës politike që e prodhoi.

Kjo do të thotë se, pavarësisht nga nevoja jonë sot për t'u distancuar nga kjo periudhë politike, prapëseprapë një vështrim objektiv arrin të komunikojë me vlerat e kësaj letërsie. Vetë fakti që shumë nga krijuesit minoritarë arrijnë që, pavarësisht nga ngarkesat emocionale antikomuniste, t'i risjellin publikut përmbledhje me krijime letrare të cilat mundën t'i rezistojnë edhe kohës tonë pa diktaturë dhe censurë, është shumë domethënëse. Përmendim këtu përmbledhjen poetike të Pano Çukës «Γεια σας αδέρφια. Μια φωνή από το Αργυρόκαστρο» (“Përshëndetje vëllezër, Një zë nga Gjirokastra”), botuar më 1993 apo dhe përmbledhjen poetike të Niko Kacalidhës, botuar më 2003 etj.

VI. 4 *Faza e parë*

Si karakteristika bazë të fazës së parë mbeten mënjanimi i shpejtë i mëdyshjeve për një letërsi të lirë dhe konsolidimi i parimeve të realizmit socialist. Procesi i kthimit në një letërsi të angazhuar shoqërohet me shkëputjen e çdo komunikimi me letërsinë bashkëkohore greke.

Ruajtja e mjeteve shprehëse të krijimtarisë popullore dhe zhvillimi i tyre drejt një letërsie të kultivuar, pavarësisht nga ato që kumtojnë, përbën një veçori tjetër dalluese.

Starton si letërsi e shkruar në poezi e prozë dhe zhvillohet kryesisht si poezi ose si letërsi poetiko-folklorike. Fillimet e saj janë kryesisht në gjuhën amtare, por, me kalimin e kohës, krijuesit minoritarë të kësaj faze do të preferojnë të shkruajnë më shumë në shqip.

Proza letrare është premtuese në fillimet e saj. Lëvrohen llojet kryesore të saj, tregim i shkurtër, novela dhe romani. Përfaqësuesit kryesorë janë Spiros Xhas e Panos Çukas. Ajo shkruhet në dy gjuhë që në fillimet e veta. Tematika është ajo e luftës partizane dhe e ndërtimit të vendit si dhe lufta kundër armiqve të brendshme të jashtëm. Gërshetimi i realitetëve të luftës e të punës me personazhë heroik që kanë dhënë provën e vlerave të tyre në vitet e luftës janë nga me të zakonshmet në këtë lloj proze. Pushka ose relikat e tjera nga lufta, bëhen pjesë e jetës edhe në periudhën e pas luftës, pothuaj në të gjitha tregimet e S. Xhait. Madje, kjo ngjizje kaq e madhe e armës të personazhet e tregimeve të këtij autori, por edhe të tjerëve, krijon distancimin e parë të tyre nga realiteti paqësor i personazheve real në jetën dhe traditën e minoritarëve grek, aq më tepër që tani këto armë, duhet t'i mbanë ngrehur kundër kombit am.

Në kuadrin e së njëjtës logjike tematike, aty nga mesi i fazës së parë, tregimi i mirëfillt letrar sfumohet dhe vendin e tij e zë lloji i prozës monumentale, ose e

monografive, për heronjtë nga minoriteti që u sakrifikuan në luftë. Lefteri Talo, Thodhori Mastora, Thanasi Ziko, janë tri emra heronjsh e militantësh komunist të luftës. Por, monografitë për ta më shumë se vlera letrare mbartin dëshirën për të treguar se “rruga drejt socializmit e minoritarëve fillon te gjaku i derdhur për liri në llogoren e përbashkët me popullin shqiptar”.

Po ashtu, proza u kthye në formën e traktatëve politike e publicistike, me një funksion të qartë politik për pasqyrimin e ndërtimit socialist, të luftës së klasave dhe të luftës kundër ndikimeve fetare e zakoneve prapanike. Kjo u vu re sidomos në momentet që makina propagantistike e komunistëve i parapriu luftës kundër fesë në emer “të revolucionarizimit të metëjshëm të jetës së vendit”.

Tjetër frymë sjell kjo letërsi kur tematika i shpeton objektivit të drejtpërdrejt ideologjik . Përmendim këtu tregimin “Pesë letra, një histori e vertetë” të S. Xhait. Në fakt kemi të bëjmë me pesë tregime të lidhura midis tyre nga fati i individëve të ndryshëm në marrëdhënie me kurbetin. Autori thotë se kjo është një histori e vertetë, por edhe ky detaj kthehet në një mjet intrigues për lexuesin. Gjithashtu edhe nga pikpamja strukturore dhe e mënyrës së rrefimit kemi një gjetje origjinale. Pesë rrëfyes të ndryshëm, tregojnë pesë plane të së njëjtës histori. Rrefimi i këtij lloji i siguron shkrimtarit mundësinë që nëpërmjet autorit të letrës ta kthej lexuesin, “marrës të letrës” në pjesëtarin e dytë, të dialogut të munguar në letër.

Të njëjtën gjë mund të themi edhe për novelën “Dashuri cingane “ të po këtij autori, nga të paktat vepra në prozë në letërsinë shqiptare të kohës të përkthyer në disa gjuhë.

Në finishin e kësaj faze, bashkë me ardhjen e vrullshme të elementit të ri letrar, kemi dhe shenja të dukshme të kërkesave, në rritje, për të thyer konservatorizmin letrar që kishte diktuar angazhimi i skajshëm politik i letërsisë. Këto kërkesa përfshinë si strukturat letrare ashtu edhe tematikën.

Përfaqësues të kësaj faze janë Panos Çukas, Spiros Xhas, Janis Panos, Pavllos Shutis, dhe pas tyre, në vitet 60’ Fotos Qiriazatis, Vasilis Koças etj.

Panos Çukas 80 vitet e jetës së tij mund të konsiderohen pa frikë se përbëjnë jetën e një punëtori të palodhur të gjuhës greke në oazin e izoluar nga shteti am të minoritetit grek në Shqipëri. Këtë titull ia jep atij veprimtaria në fushën e letrave si poet, prozator, publicist, përkthyes, redaktor, folklorist, orator. Ai, konsiderohet “poet minoritar i Shqipërisë”. Për të janë shkruar mbi 150 artikuj e shënime vlerësuese në të gjithë shtypin shqiptar e minoritar, por edhe në Greqi. Për Pano Çukën janë shprehur autoritetet më të njohur letrarë nga vendi, por edhe nga Greqia. Dritëro Agoli, “Pano Çuka është poet me shije të hollë artistike. Vargjet e tij kanë pathos, figura romantike dhe simbole që i hasim në traditat e letërsisë klasike...”¹. Adriatik Kallulli, “...një individualitet poetik i formuar që mundohet të reflektojë realitetin tonë në mënyrë origjinale, me mjete e figura të përpunuara.”² Andrea Varfi, “Poezia e tij komunikon, është e ngrohtë, e kapshme, origjinale...”³. Janë shprehur gjithashtu, Ismail kadare, Aleks Çaçi, Llazar Siliqi, Spiro Çomora, Dhimitër Shuteriqi, Petrit Ruka, Zija Çela, Jorgo Bullo, Dalan Shapllo etj

U lind më 1925 në fshatin Sopik të Pogonit të rrethit të Gjirokastrës. Studioi në shkollën e mesme për mësues të Vellas në rrethin e Janinës. Pa mbushur të 20-t ishte një nga penat që shkroi poezi në formacionet luftarake të minoritetit grek të përfshira në Frontin Nacionalçlirimtar Shqiptarë. Eshtë një nga themeluesit e emisionit greqisht në radion lokale të Gjirokastrës, (1945) dhe bashkëpunëtor i rregullt me publicistikë e pjesë letrare në gazetën “Llaiko Vima”, që me themelimin e saj (!945) e deri sa zemra e tij pushoi së rrahuri në një nga spitalet e Greqisë më 1995.

Shumë nga shkrimet e tij i botoi me pseudonimin letrar “Alqis Anthulis”.

Për shumë vjet ishte redaktori kryesor e teksteve shkollore për nxënësit e shkollave të minoritetit grek. Përveç teksteve shkollore ka realizuar vet gjashtë antologji për nxënësit e shkollave dhe në pesë të tjera është bashkautor.

Shërbeu si mësues në degën “mësuesi në gjuhën greke“ në shkollën e mesme pedagogjike të Gjirokastrës.

¹ Dritëro Agolli, Gaz. Drita, 1. 3.1964.

² Adriatik Kallulli, Gaz. Drita, 16.10.1966.

³ Andrea Varfi, Gaz. Drita, 2.2.1975.

Ka botuar në gjuhën amtare greke 12 vëllime me poezi. Përmendim: «Ελεύθερη ζωή» (“Jetë e lirë”), 1953; «Ποιήματα» (“Poezi”), 1955; «Η Τρακτορίστισα» (“Traktoristja”), 1957; «Ανατολές και δύσεις» (“Lindje Perëndime”), 1964; «Το νέο τέλος ενός παλιού θρύλου» (“Fundi i ri i një legjende të vjetër”), 1977; (Po atë vit në shqip); «Κορυφές και ορίζοντες» (“Lartësi dhe horizonte”), 1977 etj.

Në prozë në gjuhën amtare ka shkruar tre libra. «Τα ξαραβωνιάσματα» (“Prishja e fejesës”), 1970; «Λύκοι με ράσα» (“Ujq me rasa”), 1973; (në shqip më 1970); «Θοδωρής Μάστορας» (“Thodhoris Mastoras”), 1977; (në shqip më 1976).

Ka shkruan në gjuhën shqipe nëntë libra në poezi e prozë. “Çelësat e lumturisë”, 1967; “Urdhëroni në vendlindjen time”; “Koka e gjarpërit”, 1973; “Kështu nisën të vinin pranvera të reja”, 1981; “Soditje nga bedenat”, 1982; “Në lulëzim të përbashkët”, 1985.

Përktheu nga shqipja në greqisht 30 vepra të autorëve më të njohur të traditës dhe realizmit socialist. Përmendim: “Afërdita përsëri në fshat”, 1957; “Atdheu”, i Çajupit, 1959; “Kohë lufte” 1974; “Princesha Argjiro” 1977; “Nënë Shqipëri”, 1980; “Antologji e poezisë shqiptare” 1981; “Komisari Memo”, 1981; “Shqiponjat fluturojnë lart”, 1982; “Familja e peshkatarit”, 1983; “Njeriu me top” 1984 etj. Këto përkthime në prozë, poezi e dramaturgji, edhe pse u drejtoheshin moshave të ndryshme lexuesish, plotësonin një boshllëk shumë të madhë për lexuesit minoritarë në gjuhën amtare.

Përkthime ka edhe nga greqishtja në shqip, p.sh. “Dëshira e vërtetë e shqiptarëve”, e Naimit, poezi nga Asdreni, nga Livadhitsi, Kristalis, Kalvos etj

Krijimtaria letrare e Pano Çukës, siç është e kuptueshme, përshkoi gjithë periudhën e realizmit socialist dhe përbën një nga përfaqësuesit kryesor të letërsisë së minoritetit grek, i njohur gjithashtu edhe ndër lexuesit shqiptarë.

Konsiderohet si “djalë i përkëdhelur i sistemit”. E vërtetë është se Çuka është një nga krijuesit më të angazhuar nga minoriteti grek në kauzën ideologjike të komunizmit. Veprat e tij në shumicën e rasteve u ngjajnë reportazheve letrare të

shkruara në vargje a në prozë për ngjarje dhe data që lidhen drejtpërdrejt me nevojat e konsumit ideologjik të pushtetit. Shpesh merr përsipër “shqetësimet politiko-ideologjike të partisë” që i kapërcëjnë caqet e minoritetit grek, bile, dhe të Shqipërisë. E rëndë dhe kompromentuese mbetet për të pozicioni i flamurtarit në luftën kundër fesë.

Megjithatë, Panos Çukas diti t’i kapërcente pengesat dhe kufizimet ideologjike e të shkruante poezi. Ai dinte të bënte letërsi duke aplikuar një gjuhë burimore. Duke u mbështetur fuqishëm në traditën e poezisë popullore gjuha amtare bëhet më plastike dhe më shprehëse. Këto veti marrin më shumë vlera kur poeti i largohet tematikës së ideologjizuar dhe dëpërton në jetën e përditshme. Atëherë di të përjetësojë traditën, të sjellë më afër njerëzit e thjeshtë, të filozofojë për jetën dhe vdekjen. Di të përkëdhelë me dashuri, të ngrëjë në art marrëdhëniet e njeriut me vendlindjen. Më një fjalë është një poet lirik i spikatur, megjithëse nuk guxon të dalë jashtë raporteve të përcaktuara ideologjike.

Misionin e vërtetë të poezisë Pano Çuka e përcakton në poezinë “Takim me Muzën”, kur thotë për muzën:

Unë jam një çapکہne e çlirët	Εγώ είμαι μι’ ανυπόταχτη τσαχπίνα
Te jeta dhe zhurma e botës	κι είναι η ζωή, κι είναι η βοή του κόσμου
Gjej forcën dhe dritën ngahera...	η δύναμη βυζάστρα μου, το φως μου.
Vetëm aty do të më gjesh	Μονάχα εκεί θα μ’ αποζητήσεις
.....
Me verën time do të të deh	με το γλυκό κρασί μου να μεθύσεις
Jetën me gjallëri ta joshësh	σα ζωντανός μες τη ζωή να ζήσεις
Dhe me vargjet e tua	
Zemrat t’i ndëzësh me mendime	άλλες καρδιές και σκέψεις να ποτίσεις

Eshtë i brishtë, por i sigurt kur i këndon dashurisë
Kur do të vish, nuk e di. Di vetëm Πότε θα ‘ ρθεις δεν ξέρω. Ξέρω μόνο

Që do të vish. Mirë se të urdhërosh! Πως σίγουρα θα' ρθεις. Καλώς να ορίσεις!
 Në zemrën time vura një fron Μεσ στην καρδιά μου έχω στημένο ένα θρόνο
 Dhe aty do të të vë të ulesh. Κι εκεί θε να σε βάλω να καθίσεις

Për poetin marrin një kuptim të veçantë vargjet për rrapin e fshatit ku mblidhen pas punës bashkëfshatarët e tij. Dihet që, rrapin apo në përgjithësi pema, në qendër të fshatit, apo në arë, përbëjnë për strukturën tradicionale të shoqërisë në minoritet një objekt natyror me vlera të rëndësishme kulturore. Poeti e merr këtë element, aq të përdorur në folklor, për ta vënë në funksion të organizimit të ri shoqëror edhe në minoritet, atë të kooperativave bujqësore. Kjo rimarrje nuk i humbet vlerat artistike poezisë së re. Përkundrazi, ngarkesa emocionale që shkakton prania e elementit të traditës, pasurohet nga lëvizja e natyrës dhe e njerëzve të rinj të vizatuar nga gjuha e poetit, e cila shton larminë e ngjyrave, të lëvizjëve, të zërave, për të përfunduar me risinë filozofike:

Kushdo në tokën që e lind, rrënjët thellë i hedh.	Όποιος στη γη που τον γεννά Βαθιά τις ρίζες ρίχνει
Lë të ulërijnë stuhi sa të duan, atë s' e shkul dot askush	Όσο αν μουγκρίζουν θύελλες Δεν τονε ξεριζώνουν!

Vargu i përdorur prej tij është 11,13 dhe 15- rrokëshi klasik i traditës popullore. Atë e gjejmë dhe të thyer duke përdorur, madje, dhe rimën. Përpkjekjet e tij për të shkruar varg të lirë nuk ishin të suksesshme.

Siç e theksuam, është i padiskutueshëm kontributi i tij në fushën e përkthimit të letërsisë në gjuhët analoge, veçanërisht, nga shqipja në greqisht. Kontributi nuk qëndron vetëm në faktin se krijoi mundësi që lexuesit minoritarë të etnisë greke të lexonin në gjuhën amtare letërsinë shqipe, por se cilësia e përkthimit ishte e tillë, saqë, pa frikë, mund të themi se Panos Çukas bëri Naimin, Dritëron, Kadarenë etj të flasin greqisht dhe arti i tyre të fitojë finesën e greqishtes. Njëkohësisht ai solli një

kontribut të çmuar në komunikimin e dy letërsive dhe në këmbimin e vlerave reciproke .

Ato pak vite që jetoi, pas rrëzimit të pushtetit komunist, nuk i krijuan mundësinë për të sjellë një diçka tjetër në krijimtarinë e vet

Spiros Xhas. Është, padyshim, përfaqësuesi më dinjitoz i letërsisë së minoritetit grek të pasluftës në lëvrimin e gjinisë së prozës. 50 vitet e punës krijuese duket se nuk arritën që t'i shterrojë frymëzimin dhe idetë për të shkruar edhe në moshën 86-vjeçare.

U lind më 1918 në fshatin Sofratikë të Dropullit të Poshtëm. Studioi edhe ai në shkollën e mësuesisë në Vella të Janinës. Më pas punoi si mësues në fshatrat e minoritetit grek në Shqipëri. U lidh me lëvizjen antifashiste dhe mori poste të rëndësishme në formacionet luftarake të minoritetit grek. Këtu bën edhe sprovat e para letrare.

Më 1949 boton në gazetën “Llaiko Vima” novelën e parë të tij «Το τραγούδι της ειρήνης» (“Kënga e lirisë”). Më 1953 kjo novelë me pak ndryshime botohet në greqisht e shqip me titull “Përkundruell Murganës” («Μπροστά στα μάτια της Μουργκάνας»), 1953; më 1954 shkroi përmbledhjen me tregime “Rojet e demokracisë” (« Οι φρουροί της Δημοκρατίας»); më 1956 novelën «Πέντε γράμματα- μια πραγματική ιστορία» (“Pësë letra – një histori e vertetë”); më 1962 «Τσιγγάνικη αγάπη» (“Dashuri cingane”); më 1966 romanin “Spitali partizan” («Το παρτιζάνικο νοσοκομείο»). Deri më 1966 do të shkruajë romanin e dytë “Qyteti i ri” («Η νέα πόλη») si dhe novelat për fëmijë, “Kur ndërtonim hidrocentralin” («Όταν οικοδομούσαμε τον υδροηλεκτρικό σταθμό») dhe “Llampa e minatorit ndrit” («Η λάμπα του μινადόρου φωτίζει»). Më 1970 shkroi dy monografi, një për Heroin e Popullit Lifter Talo dhe tjetrën për Thanas Zikon.

Spiro Xhai i përket dhe njëra nga dy-tre dramat e shkruara nga autorë minoritarë. Fjala është për dramën me katër akte: “Akti i fundit”, botuar në revistën “Nëntori”, nr. 1, 1958.

Pas rifitimit të së drejtës për të botuar, fillim i vitëve 80, botoi në shqip romanin “Kronikë Dropullite”, 1989. Në planet e tij krijuese ishte rishkrimi i këtij romani në greqisht, si dhe botimi i romanëve: “Misioni i largët”, “Trëndafilat e majit të kuq”. Nuk i botoi për shkak të ndryshimeve politike në vend.

Do t’i rikthehet krijimtarisë letrare kur, pas vitit 1991, vendoset në Greqi. Por më sa duket, është pak si vonë për të sjellë diçka të re në prozën e minoritetit grek, megjithse mbetet babai i saj për periudhën e pasluftës.

Duhet thënë se proza e Spiro Xhait pavarësisht nga prodhimtaria e lartë, nuk i shpëtoi dot skematizmit që impononte metoda e realizmit socialist. Personazhet e tij, pavarësisht se mund të flasin greqisht, janë karaktere e tipe që i gjen me bollëk në prozën shqiptare të viteve 50. (Kjo vlen, bile, edhe për romanin e tij “Kronikë Dropullite”.) Përjashtim bëjnë këtu personazhet dhe situatat të “Pesë letra—një histori e vërtetë” («Πέντε γράμματα- μια πραγματική ιστορία»), “Dashuri cingane” («Τσιγγάνικη αγάπη»).

Konfliktet dhe antagonizmi në veprat e tij kanë një ngjyrim të partishëm bardhë e zi, ndërsa tematika, deri vonë, mbetet pothuaj e njëjtë: “Lufta që na dhuroi lirinë”, përpjekjet për ndërtimin “e jetës së re”, “drejtësia e vijës së partisë”, e kaluara e zezë të cilën duhet ta kemi parasysht në çdo hap të jetës etj. Edhe shumë nga tregimet e tij të fundit manifestojnë një nostalgji për bukuritë e një jete të pajetuar në periudhën socialiste.

Janis Panos (1917- 1989). Filloi veprimtarinë letrare që në periudhën e luftës me baladën tjetër të njohur për Lefteri Talon si dhe poezi të tjera ku dallon, veçanërisht, elegjia për masakrën e Glinës të shkaktuar nga ballistët më gusht të 1943-it.

Më 1960 botoi vëllimin poetik për fëmijë “Kënga e Vurgut”, më 1962 “Lirisë dhe paqes”, si dhe vëllimin “Në kudhrën e përgjakur”. Frymëzimi i tij mbetet ai i luftës dhe i punës për socializmin.

Eshtë një nga të paktit që tentoi të shkruajë dramaturgji. Botoi në shqip dramën “Në zjarrin e luftës”, por pa ndonjë sukses dhe pa mundur t’i rezistojë kohës.

Janis Panos u mor edhe me përkthime nga shqipja në greqisht. Përktheu poezi të Mjedës, Agollit, Siliqit etj

Vasilis Koças. U lind më 1940 në fshatin Krioneri të Dropullit të Sipërm në rrethin e Gjirokastrës.

Mosha relativisht e re të jep përshtypjen se do t'i krijonte mundësinë vetës të përfshihej në brezin e krijuesve të rinj të minoritetit grek, të ndiqte shembullin e bashkëmoshatarëve të tij Zarballait, Qiriazatit, Kacalidhës etj. Por Koças mbetet një poet tipik i fazës së parë të letërsisë së pasluftës. Vargu i tij është ai tradicional popullor. Madje, përpjekja për të qenë sa më i partishëm e dëmton shpesh finesën e thjeshtësisë dhe elegancën e mendimeve të holla të vargut popullor. Edhe përpjekja e tij për të aplikuar rimën apo vargun e lirë është e pasuksesshme.

Vasilis Koças, edhe tani, kur shkruan poezi, kërkon dhe gjen udhëheqës për t'i kushtuar të njëjtat vargje deklamative e panigjirike si në kohën e diktaturës, të ngrituara mbi një gjuhë të papërpunuar popullore. Shkruan poezi dhe kryesisht në greqisht. Vepra e tij më e mirë konsiderohet poema «Ἦσουν ποτέ στη Δρόπολη» (“Ishe ndonjëherë në Dropull”), 1977.

Vëprat të tjera të tij janë «Τραγούδια του καιρού» (“Këngët e stinës”), 1965; «Σατυρικοί στίχοι» (“Vargje satirike”), 1968; “Κομμουνιστικά φώτα» (“Drita komuniste”), 1969; «Απρίλη καλωσόρισες» και «Συζήτηση με τη γυναίκα μου», (“Mirë se erdhe prill” dhe “Bisedë me gruan time”), 1973; «Ταξιδιάρικα μοτίβα», (“Motive shtegtare”), 1974; «Ποιήματα» (“Poezi”), 1986.

Shkroi edhe poezi për femijë. U mor, gjithashtu, me përkthime autoresh grekë e shqiptarë.

Persefoni Gjini. Pothuaj e vetme poete që shoqëroi letërsinë në minoritetin grek në të gjithë periudhën e pasluftës. Vargu i saj burimor, i mbeshtetur në vargun tradicional popullor, rimat e thjeshta dhe përdorimi i krahasimeve, paralelizmave e metaforave aq të njohura dhe të suksesshme në krijimtarinë popullore janë karakteristika që i japin jetë poezisë së saj. Persefoni Gjini me poezinë e saj përpiket dhe është kudo, në çdo problem të kohës. Shpesh ajo konsiderohet poete popullore

dhe mirret si shembull se si rapsodi popullor mund të ndjek dhe të pasqyrojë realitetin socialist. Në këtë kuptim ajo ka qëndruar midis poezisë së kultivuar dhe rapsodit popullor. Edhe vëllimi i saj poetik mban të njëjtin titull «Ραψωδικοί στίχοι» (“Vargje rapsodike”). Madje, shumë nga krijimet e saj janë kthyer në këngë popullore, pavarësisht se sa ato i rezistuan kohës.

Megjithatë Persefoni Gjini mbeti gruaja poete e minoritetit grek që gëzoi respektin e të gjithëve.

U lind më 1931 në Poliçan të Gjirokastrës dhe vazhdon të shkruaj vargje instiktive me ndjenjë të pastër e me shije të hollë.

VI.5 *Faza e dytë*

Karakteristikat kryesore

Shtrirja në aspektin kohor, fillon në fund të viteve 70, fillim i viteve 80 deri në vitin 1990. Karakteristikë kryesore është evidentimi si nevojë e brendshme i kerkesës që paralelisht me letërsinë e angazhuar të zhvillohet një letërsi e çliruar nga angazhimi ideologjik. Ndërkohë shfaqet edhe një lloj tjetër angazhimi letrar që lidhet me përpjekjet për të evidentuar identitetin etnik.

Edhe në këtë fazë vazhdon të mbetet evidente autocensura dhe censura.

Në aspektin e llojeve letrare mbetet mbisunduese poezia, kryesisht, liriko-politike e ideologjike. Por kemi një presion në rritje dhe të prozës, kryesisht të tregimit dhe novelës, sidomos aty nga fundi i viteve 80 .

Karakteristikë mbetet, gjithashtu, përkthimi i një numri gjithnjë në rritje të veprave letrare në gjuhë analoge dhe krijimtaria në dy gjuhë. Krijimtaria në gjuhën greke dalngadalë fiton epërsi mbi krijimtarinë në gjuhën shqipe të vet krijuesve minoritarë.

Në aspektin letrar vihet re një përpjekje për një ngritje cilësore artistike si në drejtim të gjetjeve, të formave e të mjeteve shprehëse, ashtu dhe në atë tematike

Mëndimi i pakët kritik i asaj periudhe vlëson pjekurinë letrare, që përcakton natyrën e fazës së dytë në letërsinë e minoritetit grek, si produkt i *“ndërtimit të bazës ekonomike të socializmit dhe i kalimit të vendit në fazën e ndërtimit të plotë të shoqërisë socialiste”*¹

Mëndimi në fjalë, aq i njohur dhe në kritikën letrare shqiptare, nuk ka bazë reale edhe po të nisemi nga parimet e historiografisë së realizmit socialist. Kjo për faktin se në periudhën që u njoftua “ndërtimi i bazës ekonomike të socializmit”, fryma liberale, hapja dhe përafrimi me Perëndimin që u vunë re në letërsinë dhe në artet shqiptare, provokuan mërinë e udhëheqjes komuniste për t’i rikthyer ato në

¹ S.Dajo, gaz Λογοτεχνικό Λαϊκό Βήμα, shkurt, 1989, fq.6

linjën e “tabanit kombëtar dhe frymës popullore”. Plenumi i katërt i PPSH-së i 1974-ës ishte një akt bruatal kundër përpjekjeve për një frymëmarrje të re cilësore të artit e të letërsisë.

Fryma e re, në rinovimin e letërsisë edhe në minoritetin grek lidhet pikësisht me vet hopin cilësor që vihet re në letrat në gjuhën shqipe në këtë fazë. Ai shfaqet si një presion i brendshëm i pretendimeve që sjell për letërsinë ardhja në skenë i një numri të madhë krijuesish të rinj, por është rezultat edhe i kontakteve të shtuara të letërsisë në minoritetin grek me botën e jashtme nëpërmjet realitetit shqiptar dhe drejtpërdrejt me Greqinë.

Brezi i krijuesve të kësaj faze në minoritetin grek shpalosi shqetësime të tjera për letërsinë. Dilemën midis lirisë së poetit dhe lirisë së kushtëzuar nga roli i paracaktuar i poetit ky brez e zgjidh dalngadalë në favor të lirisë së poetit, kuptohet atëherë sa nuk mund të cënohen dhunshëm kornizat ideologjike. Madje, brezi i ri i krijuesve shmang dukshëm edhe tematikën e imponuar nga ideologjia komuniste. Në krijimtarinë e krijuesve të rinj shfaqet vrullshëm një tematikë shoqërore e çliruar nga ideologjia. Lirizmi në përgjithësi fiton një frymëmarrje më të gjerë. Dukshëm vihen re dhe kërkesat për një trajtim ndryshe të traditës dhe përkatësisë etnike.

Brezi i ri i letrave në minoritetin grek, nuk pajtohet me ruajtjen e strukturave tradicionale letrare. Në poezi përdoret me efikasitet vargu i lirë. Krijimi i një simbolike të veçantë, alegoria, metafora të marra nga krijimtaria popullore dhe të ridimensionuara në aktualitetin e kohës bëhen mjete kryesore shprehëse të poezisë së kësaj periudhe, sidomos, të asaj pas viteve 80.

Në këtë prizëm lëvrimi i letërsisë në gjuhën amtare shënon një kthesë serioze. Pothuaj të gjithë autorët e rinj që kishin filluar krijimtarinë e tyre në gjuhën shqipe, tani shkruajnë ose vetëm greqisht, ose në të dy gjuhët.

Paralelisht me krijuesit e vjetër, shfaqen dhe emra të rinj. Përfaqësuesit kryesorë janë Nikos Kacalidhas, Andreas Zarballas, Petros e Odhiseas Çerkezis, Thomas Sterios, Fotos Malos, Fotos Qiriazatis, Spiros e Stavros Llajos, Vasilis Bariabas e akoma më të rinj si Stavros Dajos, Alqis Papas, Alekos Papas, Vangjelis

Millos, Kostas Nushas, Spiros Hristos, Tilemahos Koças, Vangjelis Zafiratis etj, të cilët do të konsolidojnë individualitetin e tyre krijues pas viteve 90.

Ndërkohë, rriten kërkesat për lëvrimin e prozës sidomos nga krijuesit e rinj. Më 1985-ën kemi edhe vëllimin e parë me tregime të autorit të ri Stavros Dajos. Në shtypin periodik në gjuhën greke të asaj periudhe shkruajnë tregimet e tyre të para Thomas Sterios, Spiros Hristos, Tilemahos Koças, Petros Çerkezis, Spiros Llajos etj. Disa prej tyre, si P.Çerkezis, S. Llajos, do t'i rikthehen totalisht poezisë. Të tjerë, si Tilemahos Koças, Spiros Hristos etj, do të t'i përkushtohen prozës për t'u bërë përfaqësues më në zë në letërsinë e minoritetit grek. Ka emra të tjerë të cilët, siç ndodh rëndom, hoqën dorë nga letërsia

Lloji i prozës është kryesisht tregimi i shkurtër. Karakteristikë është se tematika nuk ka lidhje shumë me aktualitetin. Prozatorët e rinj ndihen më të sigurt kur shkelin në monopate të njohura tematike. Ato i përkasin së kaluarës ose luftës, por interes të veçantë paraqesin tregimet me fabula – ide.

Nikos Kacalidhas. Eshtë një nga përfaqësuesit më në zë të fazës së dytë të letërsisë për minoritetin grek por edhe atë shqiptare në përgjithësi.

U lind në Leshinicën e Sipërme të rrethit të Saranëdës më 1949. U diplomua për letërsi në Universitetin e Tiranës. Në fushën e letrave u shfaq shumë shpejt. Vazhdon të jetë poet. Shkruan vargje me të njëjtën lehtësi si në shqip edhe në greqisht. Nga dora e tij kanë dalë edhe mbi 30 ese (sprova) për autorë e probleme të ndryshme të letërsisë në minoritetin grek, si dhe një numër i madh përkthimesh, sidomos, poezi nga greqishtja në shqip. Tani provon forcat e tij në prozën e gjatë të romanit. (Romani i tij i parë, “Qerrja e Henës” («Το άροτρο του Φεγγαριού») doli në qarkullim në fund të majit 2004.)

Ai nisi krijimtarinë e vet poetike si një përfaqësues i brezit të ri të poetëve në Shqipëri. Shumica e vëllimeve poetike të dhjetëvjeçarit të parë krijues, vitet 70-80', janë të shkruara në shqip. Madje, është nga të paktët poetë minoritarë grekë që vazhdon të ketë një komunikim shumë të mirë me publikun shqiptar. Ai edhe tani

shkruan me të njëjtën lehtësi e ngrohtësi poezi në gjuhën shqipe. (“Profecia e druve” 1998, ndërsa ka në botim “Fati i Amarandos” e “Pagëzimi i zogjve”).

Eshtë njëkohësisht poeti më produktiv i minoritetit grek dhe një nga me produktivet në letërsinë shqiptare. Ka shkruar gjithsej 27 vëllime poetike të ndara në dy kategori , vjersha dhe poema.

Përmendim disa prej tyre: “Fjalët e thëna në pranverë”, 1971; “Flugeri”, 1977; “Shtëpitë tona në Jug”, 1982; “Shtrati i lumit tim” «Η κοίτη του ποταμού μου», 1982; “Dritez mbi kengë” «Λιόφωτο λιανοτράγουδο», 1985; “Anedet”, 1989.

Prodhimtaria e tij letrare rritet së tëpërmi në dhjetëvjeçarin e fundit të shekullit të kaluar. Në këtë periudhë, poeti bën hapa të qëndrueshme në lëvrimin e poezisë në gjuhën amtare, pa harruar edhe lexuesin shqiptar. Ka shkruar nëntë poema të gjata. Përmendim: “Zërat e vendlindjes sime” («Οι φωνές της γενέτειρας μου»), 1990; “Shtëpia e erërave” («Το σπίτι των ανέμων»), 1991; “Rrënjët e pemëve” («Οι ρίζες των δέντρων»), 1992; “Baladë e fundme, e përzishme” («Στερνή μπαλάντα, πένθιμη»), 1993 etj.

Kësaj periudhe i përkasin dhe dhjetë vëllime poetike “Anija e Qipros dhe limonat e hidhura” («Το καράβι της Κύπρου και τα πικρολέμονα»), 1995; “Këtë dikton gjaku im” («Αυτό εστί το αίμα μου»), 1997; “Njëqind, njëqindgjethet e Arushës së Madhe” («Εκατό εκατόφυλλα της Πούλιας»), 1997; “Loti i ciklaminit” («Το δάκρυ του κυκλάμινου»), 1998; “Porta e erreve të veriut” («Η πύλη των βοριάδων»), 1998; “Profecia e druve”, 1998 etj.

Vëllimi i tij i parë poetik kur ende ishte student, u prit mirë në publik dhe ai u evidentua si një poet premtues. Gjithsesi, që në hapat e tij të para dallohet se brenda poetit të ri ishte fshehur bota e të atit dhe e rrethit familjar e gatuar me kulturën greke dhe traditën folklorike të trevës së tij. Kjo origjinë duket se përcakton edhe individualitetin ndryshe të poetit në kuadrin e poetëve të tjerë shqiptarë të kohës. Ndoshta, nuk e dallon shumë skrupuloziteti dhe ritmi i vargut të lirë që përdor, se sa e dallon lirizmi që buron nga ky realitet.

Mirëpo, këtë gjenezë e brum Kacalidhas i lidh me angazhimin ndaj parimeve të realizmit socialist. Ai tregon se e kupton që talenti nuk ka shumë vlerë përballë qëndrimit që do të mbaj makina shtet ndaj këtij talenti. Ai e pranon sfidën. Sipas rregullave të imponuara të kohës, bën kompromis me makinën propagandistike të shtetit, shpesh në dem të së vërtetës poetike, por për të fituar atë që dëshirojnë gjithmonë njërezit e artit,- publikun. Madje, ngrohtësia e publikut dhe laurimi i vëllimit të tij të parë poetik, vënë në pah edhe egocentrizmin e tij, një veçori poetike që do të evidentohet më shumë në të ardhmen si veti e “kozmosit të Kacalidhës”.

Në atë periudhë “egoja“ e tij poetike lidhet përherë e më shumë me “shqetësimet e mëdha” që duhet të zgjidh “udhëheqësi”e “partia”, sidomos, në arenën ndërkombëtare. Pezmi lirik i gërshetuar me nota dramatike kanë të bëjnë me një tematikë të përcaktuar nga patosi ideologjik i kohës. E kompromenton veten kur identifikon aty këtu poezinë me qëndrimin zyrtar ndaj fesë. Madje, edhe angazhimi ndaj identitetit etnik zhvillohet brenda kuadrit të lejuar nga kjo kornizë ideologjike.

Megjithatë, Kacalidhas tregon se është i vendosur të shkruajë poezi dhe në çdo hap të hedhur synon një majë të re. Vepra poetike e Niko Kacalidhës njohu disa çmime e vlerësime. Që me vëllimin e parë “Fjalët e thëna në pranverë” 1971 merr “Çmimin e Republikës”. Me vëllimin e tretë “Shtëpitë tona në Jug”, merr “Çmimin e dytë kombëtar” në poezi. Pasonjë disa çmime të dhëna nga gazetat “Drita” e “Zëri i rinisë” si dhe revista “Nëntori”. Më 1989 dekorohet nga Presidenti i Republikës me titullin “Naim Frashëri” për shërbime të shquara në letërsi. Në 2003 merr çmimin “Pena e argjendë”, për përkthimin e vitit, të akorduar nga Ministria e Kulturës, për përkthimin në shqip të nobelistit grek Odhiseas Elitis.

Një numër nderimesh, çmimesh e dekorimesh i janë akorduar edhe në Greqi. Vlen të përmendet “Çmimi i Parë Panhelenik” për poezinë “Asqitis”, 2003 dhe po këtë vit “Çmimi i Parë Ballkanik” “AIMOS” dhenë nga Komisioni Ballkanik i Sofies për vëllimin “Një qind, njëqindgjethet e Arushës së Madhe”.

Nikos Kacalidhas nuk është se mjaftohet vetëm duke shkruar poezi. Është në lëvizje dhe bën vazhdimisht përpjekje që poezia e tij të njihet e të fitojë popullaritet.

Eshtë poeti për të cilin janë organizuar veprimtari të ndryshme promovuese, kritike, njohëse e jubilarë me shumë se për çdo krijues tjetër të minoritetit grek: Në Shqipëri, në Greqi, në Qipro, Gjermani, Bullgari e gjetkë. Gjithashtu. Eshtë poeti që ka njohje me shumë personalitete të njohura si me nobelistin Odhisea Elitis, me Melina Merkurin, me poetin kombëtar të Qipros, Kosta Montin. Gëzon simpatinë e veçantë të Dritëro Agollit dhe Ismail Kadaresë etj

Madje, do të thoshnim se kjo është pjesë e egocentrizmit të tij që në procesin krijues shfaqet me një individualitet aq sa të lexueshëm, aq dhe të koklavitur, por që në përgjithësi është parë si vlerë.

Shprehje e këtij egocentrizmi poetik është shpjegimi i tij për “kozmosin” e vet poetik. Kjo botë nisët nga ai vetë, familja dhe vendlindja e tij. Brenda këtij trekëndëshi Kacalidhas përpiqet të kultivojë e të zgjojë gjithë yjësinë e botës poetike greke që nga Homeri e mitologjia e deri tek Elitis. Ndaj dhe ai thotë “*Besova te bukuria tragjike, homerike e endërrore të botës*”¹ dhe vazhdon: “*Gjithnjë brenda vetes është rrënjosur dhe vazhdon të më ndjek me maninë e persekutimit dhe një tjetër trini mitike dhe e çuditshme, kozmosi im, i fantazisë sime*” Sipas poetit kjo trini e botës së tij përbëhet . E para nga Bota Qiellore, Bota e Perëndive. “Të gjithë qiejt janë mbjellë me perënditë e stërgjyshërve të mi”; e dyta është Bota e të Gjallëve, “*e bashkëkohësve të mi, të mençurit, përrallëtreguesit, punëtorët, çobanët, kalajxhinjtë, mullixhinjtë, gëlqerbërësit*”; e treta është Bota e Nëndheshme: “*Të vdekurit. Të ngulitur brez pas brezi, aty poshtë.....dhe trinia bëhej me mish e me kocka dhe quhej Leshinicë e Sipërme. Leshinicë e Poshtme...*”², - sqaron poeti

Në këtë kuadër poeti përpiqet të krijojë filozofinë e vet, arketipat e tij që ngrihen në lirizmin dhe epizmin e njëkohshëm të poezisë së tij, të cilat në fakt frymëzohen nga perceptimet poetike shpesh të të tjerëve, por që ai u jep frymëmarrjen e botës së tij.

¹ N. Kacalidhas, fjala e mbajtur në takimin e organizuar nga Universiteti i Janinës për të diskutuar rreth krijimtarisë së poetit, 19.2.2000.

² N. Kacalidhas, fjala e mbajtur në takimin e organizuar nga Universiteti i Janinës për të diskutuar rreth krijimtarisë së poetit, 19.2.2000.

“Kur lexon poezinë e Niko Kacalidhës, nxitesh për të gjetur burimet dhe ecurinë e vizionit të tij poetik”, -thotë për të Flutarak Germeni duke folur për vëllimin poetik “Profecia e druve”¹.

Dhe është e vertetë që kur lexon poezi të Kacalidhës në gjuhën shqipe të kujtohen motive të Elitis, Seferisit, Ricosit etj.

E njëjta gjë ndodh edhe kur lexon poezi greqisht të Niko Kacalidhës. Të kujtohet menjëherë Kadareja, Arapi, Podrimja.

Ai e merr këtë ngacmim, ose diçka tjetër që e imbresionoi tej mase, e fut në botën e tij poetike të metaforave, simboleve e personifikimeve aq ngushtësisht të lidhura me pemet, zogjtë, ujërat, shkëmbënjtë e vendlindjes së tij, për t’i formësuar një diçka poetike që i përket egocentrizmit të tij. Madje, duket ndjeshëm pjesëmarrja në këtë proces edhe të yjve, rufeve, reve, hënës e gjithçkaje tjetër qiellore që duket nga pikëveshtrimi i vendlindjes së tij.

Gjithashtu duke qenë se Kacalidhas shkruan aq lirshëm në të dyja gjuhët, me të njëjtën mënyrë poetike, në krijimtarinë e tij krijon shpesh një sintaksë poetike të vetën, e cila rrjedh nga komunikimi brenda vetës i gjuhëve analoge. Dhe në këtë kuadër ai përbën një shembull për letërsinë krahasuese. Duke qenë një ndërmjetës poetik midis dy gjuhëve arrin të krijojë jo vetëm individualitetin e tij krijues por edhe të ndikojë te letërsitë analoge. Si tregues për këtë mund të mirret edhe vlerësimi që i bëhet në të dy vendet.

Andreas Zarballas. U lind më 1942 në fshatin Llazar të Sarandës. Pas studimeve punoi për pak kohë si mësues dhe pastaj gazetar në gazetën “LlaikoVima”. Më 1981 botoi vëllimin e parë poetik, «Επιμένουμε» (“Këmbëngulim”) dhe më 1986 vëllimin e dytë «Τα παιδιά του Ήλιου» (“Djemtë e Diellit”). Në periudhën midis botimit të dy vëllimëve poetike botoi një përmbledhje publicitare me titullin «Ταξίδι στον τόπο μου» (“Udhëtim në vendlindjen time”) Më 1992 botoi vëllimi e tretë poetik, «101 ποιήματα για μια χούφτα γη» (“101 poezi për një grusht tokë”). Në fund të 2004 boton një libër tjetër, që nuk ka lidhje me letërsinë, por me vendlindjen e

¹ F. Germeni, diskutim letrar, Tiranë ,15.01 2001

tij. “Harta tjetër” «Ο άλλος χάρτης», është titulli i librit dhe përfshin studimin mbi fshatrat e zhdukura në treven e sotme të minoritetit grek gjatë shekujve.

Pavarësisht nga prodhimtaria jo e shumtë, konsiderohet një nga poetët më në zë dhe një nga penat më të fuqishme në letërsinë e minoritetin grek në Shqipëri. Në vetvete ai përbën një shkollë poetike. I ndërgjegjshëm për misionin e tij si poet e gazetar ai ka meritën se është nga të parët që thyen kornizat e brezit të vjetër, brej i cili vazhdon të ketë një ndikim dhe rol shumë të madhë në letrat e minoritetit grek Zarballas është, gjithashtu, i rreptë në kërkesat për cilësi në letërsi. Ndikimi i tij ishte i drejtpërdrejtë për hapin cilësor që bëri poezia e krijuesve të minoritetit grek në këtë fazë. Ndhmoi shumë edhe pozicioni i tij në gazetën “Llaiko Vima”, si i vetmi mjet periodik që botonte letërsi në gjuhën greke.

Andreas Zarballas është kaq i lidhur me fatet e vendit që i përket, sa që poezia e tij, edhe kur botohej nën “inspektimin” rigoroz të diktaturës, gjente mjete komunikimi me pulsën e përkatësisë etnike dhe këtë ndjesi e përçon me guxim që e pajis arti i metaforave, alegorisë, paralelizmave dhe i simbolikës së tij të veçantë. Kjo simbolikë i shërbën misionit të poezisë së tij, por i shërbën dhe komunitetit të tij për t’u vetorientuar. Kur shkruante poezi që do t’i fuste diku nën dhe, evidentohet më qartë pezmi i fatit të të qenit dyfish i përbuzur dhe i harruar. Filologu dhe tregimtari i njohur grek Hristoforos Milonis, shkruan për Zarballan: “*Në poezinë e tij, gjuha arrin të realizojë funksionin e saj më fin dhe të shprehë jo thjesht fatin e keq në sipërfaqen e tij të së përditshmes, por dhe “lëvizjet më të thella të shpirtit”, ëndrrat, dinjitetin e plagosur dhe marrazin e një populli që e kanë harruar. Bota e tij është një botë e mbyllur, por në unitet me fatin dhe kujtesën historike, me kohezionin gjeografik dhe veçoritë dalluese të identitetit kulturor dhe jetës së brendshme të komunitetit të vet. Tek ai është i shkrirë organikisht poeti që, përfundimisht bëhet ndërgjegjja dhe zëri i tij...*”¹

Vargu i tij është i kursyer dhe i thjeshtë. Përmes një sintaksi të goditur arrin të përcjellë pa vështirësi emocion te lexuesi i tij. Di dhe përdor me saktësi fjalën kur do

1. Χριστόφορος Μιλίωνης. Gaz. Καθημερινή, f.30, dt. 6 mars, 1994.

të krijojë ngjyrimet poetike apo të përcjellë meditimet filozofike. Është poet me shumë arsyes se i ndjenjës. Natyra, ngjyrat, tingujt kanë vlerë për Zarballan kur e ndihmojnë të depërtojë më mirë te shpirti i lëxuesit.

Motivet e traditës popullore, ashtu si dhe vargu klasik popullor trembëdhjetë apo pesëmbëdhjetërokësh, marrin një vlerë të re artistike, gjithmonë, duke u aktualizuar në përmbajtje. Zarballai kërkon të “fshihet” pas këtyre formave për të qenë sa më alegorik në kumtimet e tij të ndaluara për kohën.

Andreas Zarballas nuk kujdeset vetëm për vargun. Kujdesi i tij më i madh është te mesazhi që do të transmetojë. Do që të jetë sa më i saktë, më i plotë dhe më i gjerë. Krijimi i uniteteve poetike me një tematikë të caktuar, por dhe me një mesazh sa më të gjerë, jo me poema të gjata, por me poezi sa më të shkurtra, mbetet një karakteristikë tjetër e poetit. Brenda këtij kuadri ai krijon simbolikën e vet, e cila jo në pak raste është shndërruar në simbolikën e poezisë së krijuesve të tjerë minoritarë. Marrim këtu si shembull ngarkesën emocionale dhe simbolike që fitoi në krijimtarinë e tij fjala “vendi ynë”. Në kushtet kur përdorimi i fjalës Greqi dhe emrat apo mbiemrat e prodhuara prej saj “ishin të ndaluara”, duhej krijuar një nocion i ri për të përcaktuar përkatësinë etnike. Dhe u gjet togfjalëshi «ο τόπος μας», (“vendi ynë”), për të përcaktuar si atdheun e veçantë të poetit dhe në vijim të të gjithë të tjerëve, ashtu edhe marrëdhëniet me Greqinë. Po ashtu përmendin simbolet e shamive dropullite, të pemës dhe të rrënjëve etj, gjë për të cilën ia vlen t’i kushtohet vëmendje më e gjerë.

Të bën përshtypje sensibiliteti i treguar nga poeti ndaj çdo gjëje. Veçanërisht, me dyshim, shikon poeti “transformimet e socializmit”. Është ndoshta nga të rrallët poetë që u shqetësua, p.sh, për ndërhyrjen e njeriut socialist në mjedisin natyror në emër të përfitimit të tokës së bukës. (Poezia “Kënga për prallin e madh”, vëllimi poetik “Djemtë e Diellit”.) Poeti nuk bëhet Don Kishot të dalë e të ndalojë këtë katastrofë, por shkruan një poezi që qan për shkulljen, në emër të këtij qëllimi, të një pralli shekullor. Për poetin nuk është vetëm se një pllajë mali mbeti pa pemën e vjetër, por se bashkë me këtë boshllëk poeti shikon humbjen e këngëve që ishin

lidhur më këtë prallë. Ndërgjegjja e poetit shkon, pra, më larg. Objektet mjedisore përbëjnë për të, pjesë të kulturës së një populli dhe shkatërrimi i tyre, përpos se vrasin natyrën dhe mjedisin, shkatërrojnë edhe këtë kulturë.

“Zarballas,-thotë për të Fotos Qiriazatis,- është poet i kursyer dhe i thjeshtë, me vargje që kanë si epiqendër më shumë arsyen se zemrën, por lirik dhe i dashur, i dhembshur dhe i hidheruar, me mërzi të dukshme për braktisjen e madhe në mëshirën e njerëzngrenësve, gjithë stres dhe ankth, por edhe besim e shpresë shtrenguar mes dhëmbëve”¹

Si fjalë e fundit për këtë shënim për A.Zarballan do të përmendnim atë kërkesë të vazhdueshme ndaj tij për më shumë prodhimtari. Por me sa duket poeti i zhgënjyer nga zhvillimet që pasuan pas viteve 90’ po i lë gjithnjë e më pak vend letërsisë dhe merret me evidentimin ndryshe, të paktën, të historisë së “vendit të tij” në të gjitha drejtimet

¹ Fotos Qiriazatis, Gaz. «Νέα εστία», 25.12.1994.

VI. 6 *Përfaqësues të tjerë të kësaj faze*

Siç u përmend gjatë kësaj faze shfaqen edhe një numër shumë i madh krijuesish të tjerë. Ndër ta përmendim:

Petros Çerkezis. U lind më 1946 në Poliçan të Pogonit, rrethi i Gjirokastrës. Studioi për Letërsi në Universitetin e Tiranës. Për shumë kohë punoi si mësues e më pas libretist në estradën e Gjirokastrës. Botoi për herë të parë poezi në moshën 20-vjeçare. Fillon krijimtarinë e tij në gjuhën shqipe në poezi e prozë. Në greqisht shkruan në fillim të viteve 80. Poezitë i përmbloodhi në gjashtë vëllime për fëmijë e për të rritur. Përmendim:

“Në tokën e paraardhësve”, 1977; “Shtrengim duarsh”, 1984; “Valvitja e fustanellës”, 1987.

Tregimet e tij janë të shpërndara në shtypin periodik.

Petros Çerkezis është një krijues në kërkim, por më shumë në kërkim të vendit që do të zëjë ai në letërsi. Kjo përcakton edhe llojin e letërsisë që shkruan. Punon dhe jeton në Qipro që nga 1997. Vazhdon shkruan letërsi, kryesisht në prozë

Merret, gjithashtu, edhe me studime e ese që lidhen me trashëgiminë letrare të minoritetit grek

Thomas Sterios. Poet, prozator dhe studiues. Studioi për mjekësi në Universitetin e Tiranës. Dashuria e tij me letërsinë shfaqet shumë herët. Shkruan fillimisht në gjuhën shqipe e më pas vetëm në greqisht. Ndër katër libra të botuara para viteve 90’ vetëm njëri, ai me titull «Οι άνθρωποι που αγάπησα» (“Njerëzit që dashurova”), 1984 është shkruar në gjuhën amtare.

I ardhur nga fusha e mjekësisë ai sjell një ndjesi tjetër në letërsinë e minoritetit grek. Tematika e poezive të tij u largohet ideologjizmave. Në të mbizotëron konvecioni i paqes dhe i dashurisë. Sterios dallohet gjithashtu për lirizmin e tij edhe kur shkruan prozë. Ai di të përcjellë te lexuesi ndjenja të holla. Personazhet e tij

shquhen për vizatimin e saktë që arrihet më shumë përmes dhënies së botës së tij, veprimt e mendimit, se sa duke e përshkruar. Poezi kanë edhe fabulat e tregimeve të tij, që rrjedhin nga kombozicioni i rrëfimit.

Vend me rëndësi në veprimtarinë e tij në fushën e letrave zë edhe studimi i historisë dhe traditave të vendit të vet. Studimet e ndryshme në këtë drejtim frymëzojnë edhe letërsinë e shkruar prej tij.

Fotos Malios. Pavarësisht nga origjina dhe pozicioni që ka si pedagog letërsie në univeristet, kontributi i tij në letërsinë e minoritetit nuk është ai që pritej. Në përgjithësi, shenjat premtuese të fillimit nuk u justifikuan dhe ai nuk mund të ngrihej në nivelin e krijuesve të tjerë me zë në minoritet.

Stavros Llajos. Edhe pse me një moshë relativisht të re kërkon të zëjë një vend në letërsinë e minoritetit grek. Vëllimi i tij i parë poetik «Μια χούφτα θάλασσα» “Një grusht det”, 1985, në gjuhën amtare, i këndon detit, peshkatarëve, diellit, zogjve dhe dritës. Poezia e tij ka çuditërisht, një tej pamje që nuk ndotet nga angazhimi e detyrueshëm.

Vangjelis Milos. Edhe pse e rëndë pesha e “biografisë së keqe”, nuk e pengon që të shkruajë poezi të vërtetë me embëlsinë dhe thjeshtësinë e këngës popullore, larg zhurmave e panigjirizmit bosh.

Alekos Papas. Është një përfaqësues i brezit më të ri me pretendime krejt të reja të cilat ngrihen mbi shqetësimet që vënë në dyshim raportet e pushtetit politik me individin në përgjithësi. Poezitë e tij të kësaj faze, edhe pse ndonjëherë jo fort të arrira, kanë brenda filozofinë e indinjatës që buron nga pamundësia për të ndryshuar këto raporte të ndertuara së prapthi. Ai është një poet që kërkon lirinë por kërkesa e tij preçizohet në lirinë politike.

KREU I SHTATË

VII.1 *Periudha në zhvillim*

Fjala është për letërsinë në minoritetin etnik grek të shkruar pas vitit 1990, vit që u shemb sistemi komunist edhe në Shqipëri. Ndoshta është rasti për të debatuar serish lidhur me argumentat pro dhe kunder pikpamjes që kjo letërsi të trajtohet si letërsi i një periudhe të veçantë.

Kriteret që zgjedhem për të bërë periodizimin në përgjithësi të letërsisë në minoritetin grek na lejojnë të flësim për periudhë të veçantë. Viti 1990 shenon ndarjen me një periudhë politike të caktuar në Shqipëri. Kësaj ngjarjeje historiko-politike i shtohet edhe fakti se u jipet fund parimeve të metodës së realizmit socialist që e kthenin letërsinë dhe artet në përgjithësi në shtojca të ideologjisë komuniste.

Kjo periudhë e re në zhvillim, karakterizohet nga një zhvillim i vrullshëm dhe nga lëvrimi, pothuaj, i të gjitha gjinive e llojeve letrare. Karakterizohet gjithashtu nga përpjekjet për të fiksuar fatin individual e kolektiv të minoritetit grek gjatë periudhës komuniste. Por edhe të fatit të minoritetit grek sot, si komunitet në Shqipëri dhe si individ në Greqi. Pra, vazhdon të mbetet në përgjithësi një letërsi e angazhuar por në një kah tjetër. Kjo përbën edhe individualitetin e ri të kësaj letërsie, pavarësisht se shkruhet nga autorë që i përkasin fazës së dytë, madje, edhe fazës së parë. Midis tyre konkurojnë dhe autorë të rinj që debutojnë pas rreniës së komunizmit në Shqipëri. Peshën më të madhe e mbartin përfaqësuesit e letërsisë së “burgosur”

Proza shfaqet si tregime, novela, romane por edhe monografi, ditare, kujtime, që shpesh u ngjajnë përpjekjeve për të shplarë ndërgjegjen nga një faj edhe pse i kryer nga halli, nga moskuptimi apo nga nevoja e mbijetesës.

Kontaktet me letërsinë panhelene janë të lira, ndërsa rrallohen gjithnjë e më shumë kontaktet me letërsinë shqiptare. Gjithnjë e më të rrallë janë krijuesit

minoritarë të kësaj periudhe që shkruajnë në të dy gjuhët, shqip e greqisht Gjithashtu, pavarësisht nga shkaqet, ruan kontaktet me letërsinë popullore.

Nuk mund të mos vihet re se ajo zhvillohet e shpërndarë dhe e shkrirë me letërsinë panhelene. Mungesa e një strukture për ta ndjekur, grumbulluar, studiuar e promovuar mbetet një problem serioz. Ky problem lidhet me fatin e ruajtjes së identitetit të saj në të ardhmen si letërsi e minoriteti grek dhe nuk ka si të ndodhë ndryshe përderisa ky minoritet ndodhet në Shqipëri.

NE VEND TE PASTHENIES

Fakti, që letërsia e minoritetit grek në Shqipëri përbën një realitet , është një e vertetë të pranuar nga të gjithë. Po ashtu, i vërtetë është dhe fakti që ky realitet është pranuar, herë si një fenomen i njohur që nuk meriton vëmendje e herë si “tabu”, vëmendja mbi të cilën shkakton kokëçarje. Kjo situatë bëri që faktorët e ndryshëm që kanë lidhje me të të kenë qëndrime të ndryshme për të njëjtin objekt.

Më e keqja është se këto qëndrime nuk kanë të bëjnë me thelbin e kësaj letërsie, natyrën dhe funksionin e saj. Pra, nuk ka përgjegje për veçoritë e saj si një letërsi kontakti i një treve. Nuk ka vlerësime për faktin se sa ajo ka mundur të luajë rolin e ndërmjetësit midis dy letërsive në kontakt dhe sa ka përfituar ajo vet.

Këto shqetësime përcaktuan objektin tonë për të arritur në konkluzionin se kjo letërsi lidhet me një trevë kulturore me veçoritë e veta. Krijuesit dhe bartësit e kësaj letërsie etnikisht i përkasin kombit grek si vazhdim teritorial dhe politikisht shtetit shqiptar. Produkti letrar i tij u zhvillua në varësi të ngushtë me faktorët socialë, politikë e historikë, që vepruan në identitetin e vet etnik e kulturor për shumë shekuj, por në menyrë të veçantë në periudhën e të qenit minoritet brenda shtetit shqiptar. Ky realitet është parë si një proces diferencimi nga identiteti kulturor e letrar i kombit am i cili, në periudhën e diktaturës, bëri që pothuaj vetëm gjuha të ishte elementi i përbashkët midis letërsisë e këtij komuniteti dhe letërsisë greke. Ndërsa, në rastin e marrëdhënieve me letërsinë shqiptare, bëri që gjuha të mbetet elementi pothuaj i vetëm dallues midis kësaj letërsie dhe asaj të minoritetit grek.

Një faktor që ndikoi së tepërmi në rruajtjen e identitetit të veçantë të kësaj letërsie është folklori i kësaj treve dhe marrëdhëniet e letërsisë me të

Si e tillë kjo letërsi vlerësohet se përbën një kontribut dhe një vlerë përbërëse për të gjithë letërsinë dhe kulturën shqiptare. (Vetëm në aspektin e kornizës ideologjike ajo mund të konsiderohet e barasvlefshme me mbarë letërsinë e angazhuar shqiptare me tipar dallues vetëm gjuhën). Njëkohësisht, ajo përbën edhe një vlerë e veçori ndryshe për letërsinë greke.

Këto veçori burojnë nga fakti se kjo është një letërsi kontakti. Në rrjedhat historike kontaktet e saj janë herë të dyanshme e herë të njëanshme.

Raportet e letërsisë së kësaj treve me letërsinë e kombit am kaluan nga stadi i një letërsie të njehsuar, para vendosjes së kufijve; në një letërsi pa asnjë kontakt, në periudhën pas Luftës së Dytë Botërore; për të kaluar në periudhën e pas viteve 90 të shekullit të kaluar, në stadin e rifitimit të plotë të kontakteve me letërsinë e kombit am, deri në përpjekje për njehsim me të .

Në raport me letërsinë shqiptare këto kontakte kaluan nga kontaktet natyrore në periudhën para vendosjes së kufijve, në humbjen pothuaj fare të këtyre kontaktëve në periudhën deri në Luftën e Dytë Botërore. Në periudhën pas Luftës së Dytë Botërore deri në vitet 90, kemi një komunikim intensiv me tendenca njehsuese (pavarësisht nga gjuha) me letërsinë shqiptare, për të kaluar sërish në një ekstrem të kundërt, të ngjashëm me atë të periudhës 1912-1939.

Kjo situatë solli një fenomen që rrallë mund të haset në historinë e zhvillimit të fenomeneve kulturore e artistike, veçanërisht, në kushtet e zhvillimeve integruese e globalizuese të shekullit të kaluar dhe në vijim. Ajo çoi në zvogëlimin e mundësive të letërsisë së minoritetit grek për të fituar rolin e transmetuesit të dyfishtë midis dy letërsive, asaj greke dhe shqiptare.

Përpjekjet tona konsistuan në sistemin e shumë elementeve të historiografisë së kësaj letërsie. U përpoqëm gjithashtu të analizojmë rolin dhe ndikimin e faktorëve të jashtëm social e politikë mbi natyrën dhe funksionin e kësaj letërsie dhe si kjo letërsi pretendon të ndikojë mbi këta faktorë në shërbim të parimeve që ajo krijohet dhe ideologjisë që i përshkon këto parime.

Ajo që duhet thenë së fundi është se përpjekja që një ndërmarrje e veshtirë, që rrjedh kryesisht nga fakti se është i pari studim i këtij lloji me objekt letërsinë në minoritetin grek. Kjo lë shumë vend për kritika, sugjerime e debate. Të gjitha janë të mirëpritura. Por më shumë është e mirëpritur dëshira për të hapur një dritare të re jo vetëm në studimin, sistemin dhe promovimin krahasues të kësaj letërsie, por edhe

për të parë ndryshe nga ç'ka ajo është trajtuar deri më sot nga të gjithë faktorët përgjegjes për realitetin letrar e kulturor të trevës në fjalë.

Duke pretenduar se bëmë vetëm diçka modeste, përfundojmë duke thënë se, megjithatë oreksi u hap.

BIBLIOGRAFI

- Akademia e Shkencave e RPS Shqipërisë
 Historia e Letërsisë Shqiptare, Tiranë, 1984
- Gjovalin Shkurtaç,
 Sociolinguistika, Shblu, Tiranë, 1999
- Brunel Pièrre,
 Qu' est-ce que la littérature comparée, Paris, 1983
- Cl.Pichois & A. Rousseau,
 La littérature comparée, Paris, 1983
- Douwe Fokkema-Elrout Ibsch,
 Teorries of Literature in the Twenty Century, Athinë, 1998
- Milivoj Solar,
 Hyrje ne teorinë e letërsisë, Tiranë, 2001
- Monroe G. Beardsley ,
 Aesthetics from Classical Greece to the Present, Athinë 1989
- R. Wellek – A. Warren,
 Teory of Literature, Athinë, 1976
- Rene Wellek – Austin Warren,
 Theory of literature, Athinë, 1980
- Renè Wellek,
 Concepts of Criticism, New Haven, London, 1963
- Robert Elsie,
 Historia e Letërsisë Shqiptare, Tiranë – Pejë, 1977
- Roman Ingarden ,
 Das literarische Kunstwerk, Halle, 1931
- Universiteti Shtetëror i Tiranës
 Historia e Letërsisë Shqiptare, Tiranë, 1959
- Universiteti i Gjirokastrës,
 Kërkime universitare 5, Gjjirokstër, 2001
- Van Tieghem,
 La littérature comparée, Paris, 1931
- Y. Chevrel,
 La littérature comparée, Paris, 1989
- Yves Chevrel ,
 Letërsia e krahasuar, Tiranë, 2002
- Αθανάσιος Σπ. Πασχάλης ,
 Τα μεταπολεμικά αναγνωστικά της ελληνικής
 μειονότητας της Αλβανίας, Athinë, 1998
- Βασ. Κ. Μάργαρη,
 Συγγραφείς και λογοτέχνες των Ιωαννίνων (1206-1990)
 (Shkrimtarë dhe Injërëz të letrave të Janinës (1206-1990)), Janinë, 1991
- Γιώργος Βελούδης,
 Γραμματολογία θεωρία της λογοτεχνίας,
 (Gramatologjia –teoria e letërsisë), Athinë, 1994
- Εκδοτική Αθηνών Α.Ε,

- Ἡπειρος, (Epiri, botuar nga Shtëpia Bot. Athinës A.E Athinë, 1997
 Λίνου Πολίτη ,
 Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Athinë, 1993
 Μιχαλῆς Περάνθης,
 Ἑλληνική Πεζογραφία, 1453 μέχρι σήμερα, Vel. IV, Athinë, 1982
 Νικόλας Βερνίκος Σοφία Δασκαλαπούλου,
 Στις ἀπαρχές της νεοελληνικῆς ιδεολογίας, Athinë, 1999
 Παναγιώτῃ Ν. Μπάρκα,
 Τα λαογραφικά, Tiranë, 2003
 Ὑπ. Εθ. Ἀμ. της Ἑλλάδας,
 Ἡπειρος – θεῶν, ἀνθρώπων καὶ ἡρώων,
 (Epiri i perëndive, njërëzve dhe heronjve –
 botim i Ministrisë së Mbrojtjes Kombëltare
 të Greqisë) , Athinë, 2001

FJALORË

- Apostol Pango,
 Enciklopedia e Delvinës dhe e Sarandës, Tiranë, 2002
- Γερ. Μαρκαντωνάτου & Γ. Σακελαριδῃ,
 Λεξικό λογοτεχνικῶν ὀρων
 (J. Markontonatu & J. Sakelaridhi , Fjalor i termave letrare)
 Athinë, 1984
- Σωκράτῃ Γκίκα,
 Φιλοσοφικό λεξικό, (Sokr. Gjika, fjalor filozofik), Athinë, 1988
- Ὑπ. Εθν.Παιδ. Θρ.,
 Λεξικό λογοτεχνικῶν ὀρων ,
 Fjalor i termave letrare, Botuar Min. Ars & Fesë Athinë, 1999

GAZETA & REVISTA

- Gaz. “Drita” edicioni 1960-1990
 Gaz. “Zëri i popullit
 Gaz «Καθημερινή»,
 Gaz. «Νέα εστία»,
 Gaz. “Ἐλευθεροτυπία”
 Gaz. «Τα νέα της ΟΜΟΝΟΙΑΣ»
 Gaz. « 2000»
 Gaz. «Λαϊκό Βήμα»
 Gaz. «Λογοτεχνικό Λαϊκό Βήμα»
 Rev. “Nëntori”, edicioni 1953-1990
 Rev. “Alternative”, Nr. 80 (Oktober 1971), Përkth. Greqisht

BIBLIOGRAFI NDIHMËSE (VEPRAT E AUTORËVE)

Agamemnon Ath. Kommatas.

“Χασάν Οδυσσέας ο Αργυροκαστριτης”,
 (“*Hasan Odhisea Gjirokastriti*”), roman.

Andreas Zarballas

«Επιμένουμε» (“ *Këmbëngulim*”),
 «Τα παιδιά του Ήλιου» (“*Djemtë e Diellit*”),
 «101 ποιήματα για μια χούφτα γη» (“101 poezi për një grusht tokë”).

Athanasios Ikonomidhis

“Ηπειρωτικές εικόνες” (“*Imazhe epirotase*”), *tregime*,
 “Η καστανιά της νύφης” (“*Gështenja e nusës*”), *tregime*,
 “Ο Βρικόλακας”, (“*Vrikollaku*”), *tregime*.

Janis Lilis

«Βορειοηπειρωτικά βάζανα» (“*Brenga vorioepirotase*”), *poezi*,
 «Ξεριζωμένη γενιά» (“*Brezi i çrrenjosur*”), *roman*.

Jeorjos V. Papadhopullos.

«Θλιμμένα τραγούδια» (“*Kengë të trishtuara*”), *poezi*,
 «Άνρες και θύελλες» (“*Fllade e stuhi*”), *poezi*,
 «Τραγούδια της Σιωπής» (“*Këngë të heshtura*”) *poezi*,
 «Το Παράξενο παιδί» (“*Djali i çuditshëm*”) *roman*,
 «Η Θύελλα» (“*Stuhia*”) *roman për fëmijë*.

Jorgos Çatis

“Zëra nga sketerra”, *poezi*,
 “Përralla me mbret”, *fabula*,
 “Mes dashurisë e dhimjes”, *lirika*,
 “Mimozat e zemrës”, *vjersha*,
 “ Një skaj të ëdrrës pret një vajzë”, *lirika*,
 “Mbjell mes jush një sekuó”, *poezi*,

“Mërmërimë mes gurgullimash”, poezi,

“Ëndërrvrasësit”, poemë,

“Alter ego”, roman,

“Puhë pas duhisë”, poezi.

Fotos Qiriazatis.

“Fluturimet e para”, poezi,

”Harat”, poezi,

“Rruga drejt burimeve”, poezi,

“Bërtitje në mesnatë”(«Κραυγή στη νύχτα»), tregime,

«Φωτολούλουδα» (“Luledrite”),poezi,

«Άκου τι σου σφυρίζει ο άνεμος», (“Dëgjo ç’të thotë era”), roman,

«Κυνηγώντας την ομορφιά» (“Duke ndjekur bukurinë”), roman,

«Η κόρη του ποιητή» (“Vajza e poetit”),roman.

Katina Papa

“Στη συκαμιά από κάτω” (“Nën hijen e manit”),tregime,

“Αν άλλαζαν όλα” (“Po të ndryshonin të gjitha”), roman,

“Σ’ ένα γυμνάσιο θηλέων” (“Në një gjimnaz femëror”),roman,

“Ο ξένος” (“I huaji”), dramë.

Mihalis Papadhopollos (Botis)

“Μερόπη” (“Meropi”), poezi,

“Το πουγκί του Φιλάργγυρου”, (“Qeska e kopracit”) komedi,

“Ο ψευτογιατρός” (“Mjeku i rremë”), komedi,

“Ο κομήτης”(“Καζακί”), komedi.

Nikos Kacalidas

“Fjalët e thena në pranverë”,

“Flugeri”,

“Shtëpitë tona në Jug”,

“Shtrati i lumit tim” « Η κοίτη του ποταμού μου»,

“Dritez mbi kengë” «Λιόφωτο λιανοτράγουδο»,

“Anedet”

“Zërat e vendlindjes sime” («Οι φωνές της γενέτειρας μου»),

“Shtëpia e erërave” («Το σπίτι των ανέμων»),

“Rrënjët e pemëve” («Οι ρίζες των δέντρων»),

“Baladë e fundme, e përzishme” («Στερνή μπαλάντα, πένθιμη»),

“Anija e Qipros dhe limonat e hidhura” («Το καράβι της Κύπρου και τα πικρολέμονα»),

“Këtë dikton gjaku im” («Αυτό εστί το αίμα μου»),

“Njëqind, njëqindgjethet e Arushës së Madhe” («Εκατό εκατόφυλλα της Πούλιας»),

“Loti i ciklaminit” («Το δάκρυ του κυκλάμινου»),

“Porta e erreve të veriut” (« Η πύλη των βοριάδων»),

“Profecia e druve”, 1998 etj.

«Το άροτρο του φεγγαριού», 2004

Panos Çukas

(Poezi)

«Ελεύθερη ζωή» (“Jetë e lirë”),

«Ποιήματα» (“Poezi”), 1955;

«Η Τρακτορίστισα» (“Traktoristja”),

«Ανατολές και δύσεις» (“Lindje Perëndime”),

«Το νέο τέλος ενός παλιού θρύλου» (“Fundi i ri i një legjende të vjetër”),

«Κορυφές και ορίζοντες» (“Lartësi dhe orizonte”),

“Çelësat e lumturisë”,

“Urdhëroni në vendlindjen time”,

“Koka e gjarpërit“,

“Kështu nisën të vinin pranvera të reja”,

“Soditje nga bedenat”,

“Në lulëzim të përbashkët”,

«Τα ξαραβωνιάσματα» (“Prishja e fejesës”),
 «Λύκοι με ράσα» (“Ujq me rasa”),
 (Θοδωρής Μάστορας) (“Thodhoris Mastoras”).

Petros Çerkezis

“Në tokën e paraardhësve”,
 “Shtrëngim duarsh”,
 “Valvitja e fustanellës”.

Spiros Xhas

«Το τραγούδι της ειρήνης» (“Kënga e lirisë”), tregime,
 “Përkundruell Murganës” («Μπροστά στα μάτια της Μουργκάνας»),
 “Rojet e demokracisë” (« Οι φρουροί της Δημοκρατίας»), tregime,
 «Πέντε γράμματα- μια πραγματική ιστορία» (“Pësë letra – një histori e vertetë”), novelë,
 «Τσιγγάνικη αγάπη» (“ Dashuri cingane”), novelë,
 “Spitali partizan” («Το παρτιζάνικο νοσοκομείο»), roman,
 “Qyteti i ri” («Η νέα πόλη»), roman,
 “Akti i fundit”, dramë.

Stavrinos Dhelviniotis-Vestiaris

“Tregim i bukur për Mihail voibodën, si sundoi në Vllahi, si preu turqit që u gjenden aty, si bëri dhe shumë heroizma, dhe pastaj si e vranë pa luftuar”.

Tasos Vidhuris

“Ηλύσια” (“Ilisia”)poezi
 “Διηγήματα” (“Tregime”).

Telemahos Koças

«Συμβάν στη νύχτα» (“Ngjarje në mesnatë”)tregime,
 «Το τελευταίο καναρίνι»,(“Kanarini i fundit”) novelë,
 «Το τραγούδι εκείνης της νύχτας» “Kënga e asaj nate” tregime,
 «Βροχή στον τάφο» (“Shiu mbi varr”), novelë,

«*Τα εφτά παραθύρια*» (“*Të shtatë dritarët*”), roman.

Vasilis Koças

«*Ήσουν ποτέ στη Δρόπολη*» (“*Ishe ndonjëherë në Dropull*”),

«*Τραγούδια του καιρού*» (“*Këngët e stinës*”),

«*Σατυρικοί στίχοι*» (“*Vargje satirike*”),

«*Κομμουνιστικά φώτα*» (“*Drita komuniste*”),

«*Απρίλη καλωσόρισες*» (“*Mirë se erdhe prill*”)

«*Συζήτηση με τη γυναίκα μου*» (“*Bisedë me gruan time*”),

«*Ταξιδιάρικα μοτίβα*», (“*Motive shtegtare*”),

«*Ποιήματα*» (“*Poezi*”).

Vasilis Gjizelis

«*Δύσκολη πορεία*» (“*Rrugë e veshtirë*”), poezi,

«*Ελευθεριάδα*», (“*Iliriada*”), poezi

“*Puthja Blu*”, poezi,

«*Υπάρχω*» (“*Egzistoj*”), poezi,

«*Πάψε να μου το λες*» (“*Pusho se theni*”), poezi,

«*Σε ματωμένο κύκλο*» (“*Në rreth të gjakosur*”), poezi,

«*Βαλκανιάδα*» (“*Balkaniada*”), poezi.

